Повість-легенда

ГЛАВА ПЕРША

СТРАШНА ЖЕРТВА

1

Від лісового городища в’ється вужакою стежечка поміж чагарями, поміж товстелезними дубами, через глинища і вузлувате коріння, мимо співучих струмків і спокійних озер. Йде по тій стежці Глиця — молодий воїн, гарячий бесідник, безстрашний звитяжець. Тільки йде не так, як в дитинстві ходив, — з веселою галасливою ватагою ровесників то за грибами, то виганяти молодих лисиць з нір, то збирати малину в душні, гарячі дні передосінні. І не так, як в юнацькі роки, — з гострою рогатиною і тугим луком, — вишукуючи сліди вовків та ведмедів. Йде він безоружний, зганьблений — руки зв’язані за спиною, голова схилена донизу, спраглі вуста міцно зціплені…

Горді дуби хитають запитливо буйним гіллям, тривожно шепоче тремтячим листям осика, плакучі віти беріз, дивуючись, опускаються долу, гнівно гудуть дзвінкими голосами струнке велети-сосни.

Чим завинив ти, Глице? Що поганого зробив своєму роду-племені? Чи скривдив старого діда або маленьку дитину, чи не допоміг вдові загиблого вояка, чи, може, затаїв у серці недобру думу про зраду?

Глиця піднімає обличчя вгору, і сонячні зайчики весело іскряться на його блідих щоках. Сірі очі молодого вояка щиро дивляться в голубінь ясного неба, що проглядає поміж верховіттями лісу.

"Небо! Як чиста твоя далечінь, так чисте сумління моє перед родом-племенем, перед землею рідною!

Сонце ясне, Світовиде святий! Спопели серце моє своїми палючими стрілами, коли воно бодай трохи затьмарене недружніми помислами!

А зв’язали мене за правду, а ведуть мене на глум і смерть за вірність! Темні і дикі ще яровити, страх і ворожнеча роз’єднує їх, кидає на поталу ворогам — козарам і обрам. Тому й хотів я, щоб дух єднання ввійшов у душі старшин яровитських, щоб освітив їхні темні серця ясним променем братства..."

Вітер шелестить поміж чагарями, обвіває щоки Глиці ніжним подихом, куйовдить русяве волосся, щось шепоче над вухом. Що він запитує? Чом дивується? Вітер запитує, чому старшини племені не згодні єднатися з іншими племенами, чому не бажають розрізнені сили яровитів злити в одну велику силу, непереможну для степових напасників?

Ех, вітре! Вони не думають про долю нащадків своїх, вони не бачать далі городища свого, оточеного віковими лісами. А паче всього страхаються єднання жерці, бо тоді їм доведеться ділити славу і прибутки богів своїх з іншими жерцями.

Вітер зашелестів смутно і, сколихнувши густі хащі тернини, ліг поміж папороттю, мов задумавшись над гіркими словами Глиці. А сонце на мить вкрило обличчя своє хмаринкою, ніби стримуючи гнів, а потім, скинувши легкокрилу запону, ринуло дзвінко-золотим потоком крізь прогалину в густому верховітті і сповило постать Глиці ніжним сяйвом.

— Для чого ж ти підкоряєшся неправді, друже? Підніми голову вище, стрепенися, скинь пута! Я засліплю ворогів твоїх ясними променями, а ти — біжи, ховайся, рятуй себе від ганьби і смерті!

— Біжи! — шумлять непролазні чагарі терну і шипшини. — Поміж глинищами ти заплутаєш сліди, а ми затримаємо погоню...

— Рятуйся! — підбадьорюють Глнцю віковічні дуби. — Ми вітами своїми зупинимо ворогів твоїх.

Глиця чує голоси. Він важко зітхає, хитає головою.

Ні, не втекти йому. Сиром’ятний ремінь впився в руки, побите тіло відмовляється служити своєму господарю, а по боках — суворі погляди вояків і старшин. Навіть батько Глиці і два його старші брати йдуть у лаві охорони. Обличчя родичів суворі, очі опущені вниз. Вони теж осудили сина і брата за відступництво від роду-племені! Темні, нещасні люди!.. Ви не бачите того, хто хоче вам щастя і ясних днів, та слухаєте жерців і старшин, полонених владолюбними думами…

Тільки діти, що їх несуть на руках жінки, співчутливо і ясно поглядають на Глицю. Вони не розуміють, чому веселого і доброго вояка, який робив їм іграшки і розповідав дивні та страшні історії, ведуть зв’язаного до капища Ведмедя!

Еге ж! Глицю ведуть до капища родового бога Ведмедя, якому здавна поклоняється весь рід-плем’я. Що ж надумали жерці і старшини? Який жахливий намір зародився в їхніх серцях?

Стежка звивається поміж валунами і болотяними купинами. Ліс порідшав, охопив собою широку галявину з високим горбом посередині. На горбі височіє кам’яний поміст з стовпом, на вершині якого висічена фігура Ведмедя — покровителя роду.

Тут приносяться жертви Ведмедю, тут жерці і старшини моляться богам, прохаючи в них вдалого полювання або щасливого походу. Посеред жертовника біліє купа кісток. Там черепи биків, диких кіз, різних птахів, вепрів. Тільки черепи. А м’ясо забирають собі жерці, як плату за розмови з богами…

Чого ж старшини і жерці привели до капища жителів городища сьогодні? Яку жертву готують вони ідолу Ведмедя? Що будуть прохати в суворого бога?

Старший жрець, одягнений в шкуру ведмедя, вискочив на кам’яний поміст жертовника, високо підняв жилаві, сухі руки. Юрма оточила капище півколом, виштовхнула з себе зв’язаного Глицю і насторожено завмерла, впившись десятками очей в родового духовида…

2

— Діти Ведмедя! — високим голосом закричав духовид. — Чи всі знають, яка вина Глиці — зухвалого вояка, що повстав супроти племені свого?

— Всі! — прогула юрма, і багато злих очей вкололо зв’язаного яровита.

— За те, що підняв він руку на вільність роду, — ще голосніше закричав духовид, блискаючи поглядом з-під кошлатих брів, — за те, що продав душу і серце своє чужим родам, за те, що підбурював дружину нашу, старшин наших йти на поклін до недругів, за те, що лаяв поганими словами господаря лісів наших, домівок наших, роду нашого — могутнього і доброго Ведмедя, — старшини племені і жерці призначили Глицю в жертву богам!..

Жрець, викрикнувши останнє слово, на мить замовк, і луна заметалася над завмерлим натовпом. Діти Ведмедя, захоплені жагучими словами жерця, полонені облудними почуттями, підбурені предковічними пристрастями, вже втрачали здоровий глузд. Вони бачили не Глицю — хороброго і доброго вояка, штукаря і ремісника, улюбленця дітей і першого мисливця, вони бачили перед собою, на тлі капища Ведмедя, постать ворога, душа якого сповнена злих замірів, а серце зганьблене темними думками…

Духовид підійшов до Глиці, схопив сильною рукою за ремінь і різким рухом повернув вояка до ідола. Маленькі очиці торжествуюче і злобно блиснули.

— Відмовся від ворожих думок, Глиця! Покайся перед родом! Клянися вірно берегти заповіді племені, слухати старшин і жерців — може, тоді Ведмідь помилує тебе!..

— Покайся, Глиця! — заголосили жінки в юрмі.

— Покайся, сину, — похмуро обізвався батько, не піднімаючи очей від землі.

Глиця презирливо зиркнув на духовида, відступив від нього, огидливо пересмикнувши плечима. Потім поглянув на ясне кружало сонця і важко зітхнув.

— Темні і глухі люди, — сказав Глиця тихо, але слова його чули всі, — не бачите ви ні другів, ні недругів, не чуєте ви ні щирого слова, ні підступної бесіди. Чорний дух полонив ваші серця, закрив від ваших очей ясне проміння сонця! Вороги нападають на роди яровитів, полонять наших жінок і юнаків, убивають дітей і старих. Єднатися треба в ці дні, єднатися, гуртуватись, щоб загородити дорогу напасникам! А ви думаєте тільки про себе, про свій рід, доки мечі степовиків не нависнуть над вами!..

— Чули?! — гримнув духовид, заглушаючи голос Глиці. — Ти не хочеш каятися, а знову ображаєш весь рід брудними словами! Ти хочеш бути розумнішим і вищим від старшин, від батьків своїх! Досі вони мудро берегли рід свій од напасті і голоду, дякуючи піклуванню богів, так буде і далі! А ти захотів віддати нашу волю, наші багатства у володіння іншим вождям яровитів, зробити дітей Ведмедя прислужниками чужих родів!

— Смерть йому! — грізно заревла юрма, потрясаючи руками в повітрі.

Глиця з-під брів поглянув попереду себе. Серед того лісу рук були й руки батька й братів. Значить, ніхто не зрозумів Глицю, ніхто не відкрив очей своїх, слуху свого назустріч його словам.

— Прив’яжіть його! — пролунав наказ духовида.

Двоє помічників жерця схопили Глицю і потягли його до кам’яного стовпа. Довгим міцним ремінням прив’язали вони жертву під ідолом Ведмедя, внизу наклали велику купу сухого соснового та дубового гілля. Тим часом духовид в заглибині посеред жертовника, біля купи черепів, викресав у сухий мох вогню, розвів маленьке курище. Густий дим тонким сивим пасмом звився над помостом і потягся в небо. Юрма завмерла, проводжаючи настороженими поглядами той сувій. Духовид одступив крок назад, радісно закричав, показуючи рукою вгору:

— Боги приймають жертву, сини Ведмедя! Ви бачите — дим підіймається прямо в небо?!

Натовп яровитів заколихався, всі дружно впали на коліна. Доля Глиці була вирішена.

Духовид звичним рухом витяг з-під шкури ведмедя бронзовий келих і довгий ніж, підійшов до жертви. Намагався зустрітися поглядом з поглядом Глиці.

— Покайся, — прошипів злісно жрець. — Одне тільки слово…

Глиця не відповідав. Він дивився понад головами юрми, понад валунами і деревами, на ясну блакить небес. Ніби вбирав перед смертю в душу свою всю ніжність, всю широчінь, всю чистоту бездонної глибини.

"Прощай, небо… Я любив тебе ще змалку… Я шукав у твоїй високості відповіді на важкі, недитячі думи, я намагався побачити у твоїй далечі нові, принадні шляхи…

Прощайте, густі ліси… Ви співали мені в дитинстві чарівні думи, розповідали правдиві билини, вкладали в душу мою любов до краси…

Прощайте, озера — очі землі моєї. У ваших водах-зіницях шукав я відбитків власних думок… і часто знаходив їх. В ясні дні ви були ясними, в хмарні часи ви туманіли, ховаючи усміхнену блакить в глибину, а в бурю ви гнівно нахмурювалися, шаленіючи від гніву. Ви були схожі на душу мою…

Прощай, городище, прощайте, сини роду Ведмедя! Діти ваші зрозуміють мене… і згадають добрим словом, сумним словом…"

Але чому така тиша? Зупинилося сонце на небі, замовк вітер, завмерли в тривозі віковічні дерева, і навіть димок посеред жертовника перетворився в примарну сиву цівку, яка вперлася одним кінцем в кам’яний поміст, а другим сягнула голубого неба…

Духовид став на підвищенні поряд з ідолом Ведмедя, підставив до шиї Глиці священний келих і замахнувся ножем…

3

Глиця заплющив очі, очікуючи удару. Одна мить… і тьма обійме його… і навколо буде не ясний, широкий світ рідної землі, а довгі ряди померлих предків…

Спливали хвилини… Чи то мить видовжилася, щоб завдати Глиці зайвих страждань?! Чути крики і шум. Звідки?

Глиця розплющив очі і вражено скрикнув.

Юрма безладно розсипалася врізнобіч, жінки і діти лементували, і тільки вояки вилаштувалися широким півкільцем, наїжачившись рогатинами і мечами. Вони всі, як один, повернулися спиною до жертовника. Що трапилося? Що загрожує яровитам?

Глиця примружився від сонця і побачив лавину вершників, які з гиканням і криками мчали серед дерев прямо до капища Ведмедя. Стріли рясно сипонули прямо в гущу яровитів. Почувся стогін. Впали вбиті й поранені. Серце у Глиці занило. Козари! Жорстокі і підступні вороги, які стоять таборами біля ріки Рубіжної!..

Розлючені коні козар врізалися спітнілими тушами в гущу синів Ведмедя. Задзвеніли мечі. Галас і прокляття, відлунюючи в яругах, покотилися над лісом.

На жертовник вискочив батько Глиці, його темне, зморшкувате, мов кора в’яза, обличчя скривилося змішаним почуттям жалю і тривоги. В запалих очах заіскрилися вогники теплого почуття.

— Сину! — аж застогнав батько. — Прости!.. Боги покарали нас за тебе!

— Тату!

— Зараз! Я розв’яжу тебе! А-а-а!..

Ніби сердитий джміль, завила козарська стріла і вдарила прямо в спину батька. Він захитався, випустив меч, тьмяніючим поглядом намагався зустріти очі сина.

— Тату!!!

Даремно! Важко впав старий яровит, прикривши широкими грудьми вірний меч. А сини Ведмедя вже ледве тримаються, втрачаючи під ударами козар кращих вояків своїх…

Глиця болісно дивився на побоїще, і сльози котилися по його щоках. То були сльози жалю і безсилої ненависті. Як швидко справдилися його слова! Ворожа навала впала зненацька, як грім з небес! Як жорстоко розплачуються сини роду Ведмедя за жахливу необачність, за злочинну нерозумність! Якби стояли на рубежах племен згуртовані бойові дружини яровитів, не посміли б степовики плюндрувати городища полян і древлян!..

Жорстокий бій закінчився. Десятки трупів встилали широку галявину. Живих вояків і молодих жінок козари зв’язували довгими мотузками, лаштували в ряди за своїми кіньми. Малих дітей і старих яровитів вони виловлювали поміж деревами і з криками проколювали кривими шаблями.

Глиця до крові кусав свої вуста, сльози сліпили його очі.

"Руки мої зв’язані, тіло моє розтерзане! Чому не можете ви розірвати пута, нащо дозволяєте погляду моєму бачити ганьбите роду!.."

Один з козар — широкоплечий, рідкозубий, з хижою посмішкою на рябому безволосому обличчі — круто осадив коня біля жертовника, побачив прив’язаного Глицю.

— Ха-ха-ха! — зареготався ворог, відкидаючись в сідлі назад. — Ви тільки погляньте! Вони приготували жертву своєму богу! Ха-ха-ха! Безсилі, мабуть, і нікчемні їхні боги, коли вони навіть не попередили яровитів про наш напад!? А коли так, то, може, жертву прийме наш бог!

Козар одв’язав від сідла смолоскип і під загальний регіт чорних вершників своїх запалив його. Потім, широко розмахнувшись, пожбурив клубок вогню прямо на купу хмизу, розкладеного під Глицею.

Затріщали віти, багряні язики полум’я застрибали поміж гілками, густий задушливий дим вдарив Глиці в лице.

— Прощай, яровите! — почувся приглушений насмішкуватий голос козара в супроводі страшного сміху ворогів.

Потім залементували жінки, заіржали коні, і валка козар та полонених потяглася назад. Незабаром густа стіна лісу сховала її.

А багаття розгоралося, підбиралося вище, і вже лизало босі ноги Глиці пекучими червони жалами…

ГЛАВА ДРУГА

РЯТУНОК

1

Пекельний біль пронизав тіло Глиці. Підошви ніг почали тріскатися, полотняні штани затлілися. Вогонь розгорався все буйніше, в обличчя дихало нестерпним жаром. Дим виїдав очі вояка, губи запеклися…

Глиця застогнав, підвів обличчя вгору.

"Ясний Яр-боже, Світовиде! Пошли мені в серце вогняну стрілу, припини мої жахливі муки! За що маю терпіти таку наругу і ганьбу?!"

Сонце не відповідало змученому вояку. Лагідно всміхаючись, воно безтурботно котилося по блакитному небу. Понад лісом закружляли хижі птахи, що вже почули здобич.

Навколо лежати тільки трупи козар і яровитів, нікому було допомогти Глиці або хоч прикінчити його, щоб позбавити мук.

І раптом Глиця почув голос, неясний писк. Чи, може, йому лише здалося?! Ні, знову хтось кричить. За димом не видно! О, проклятий вогонь, він вже добирається до кісток!..

— Ді-і-і! — лунає жалібний крик.

Вітер колихнув багаття, дим котиться вбік. Глиця розплющив очі і побачив людину. Власне, це була дитина яровитів, маленький хлопчик років семи, одягнений в брудну сорочечку до колін. Він виповз з-під трупа матері, вбитої козарами, і смикав її за руку, розмазуючи сльози по щоках.

— Ненько-о-о! — ревів хлопчик, зі страхом озираючись довкола. — Встава-а-ай, ненько-о-о!

Мати не ворушилася. Хлопчик подивився навколо, ніби хотів знайти допомогу. Його погляд впав на прив’язаного Глицю. В дитячих оченятах з’явився вираз радості і надії.

— Дідьо-о! — залементував хлопчик, простягаючи руки до жертовника. — Зійди-и з бо-о-ога!.. Ма-ама-а не хоче встава-а-ати! Ой дідьо-о… зі-іди!..

— Дідьо не може зійти! — слабіючим голосом крикнув Глиця. — Вогонь палить мене… Хлопчику… милий… одгорни багаття!..

Хлопчик відразу збагнув, що треба робити. Він озирнувся, знайшов перебиту рогатину біля мертвого вояка, схопив її і вичарапкався на жертовник. Затуляючись рукавом від жару, хлопчик уткнув палицю в багаття і хотів зрушити його. Та дитячих сил було замало для цього. Розворушений вогонь ще лютіше заскакав по сухому гіллі, лизнув багряним язиком обличчя Глиці. Вояк страшно закричав, хлопчик відскочив вбік. Він збагнув дитячим розумом своїм, що дідьо згорить, якщо не погасити багаття. Але що робити, чим погасити?..

Він крикнув і метнув ратище рогатини в багаття, ніби в груди якогось дикого звіра. Але вогонь не слухався його, тріщав, плювався золотими жаринами. Тоді хлопчик схопив покинуту на жертовнику накидку якогось вояка і кинув її на багаття…

Вогонь на мить ущух.

Хлопчик скочив з кам’яного помосту і, схопивши рученятами козарський кожух, притягнув його до багаття. Накидка вже починала тліти, вогонь знову прорвався крізь благеньку запону.

Товстий кожух упав посеред багаття. Хлопчик рогатиною розправив його. Полум’я зникло, але натомість повалив смердючий, задушливий дим. Запахло смаленою вовною.

— Дідьо-о! — знову закричав хлопчик. — Вже не пече-е!.. Зійди з бога-а-а!..

Глиця не відповідав. Очі його склепилися, вуста не ворушилися, на підборідді запеклася кров. Хлопчик схлипнув, підбіг до матері, поторсав її за руку. Очі матері стали скляними, тіло захололо. Хлопчик зрозумів, що залишився сиротою. Тоді він знову повернувся до жертовника, марно закликаючи "дідьо" злізти з кам’яного стовпа…

Багаття згасало під покровом товстого кожуха, жар зменшився. Повіяв вітер, дим і чад від тліючого вугілля покотився над землею. Хлопчик побачив, що "дідьо" прив’язаний до стовпа ремінною вірьовкою. Тоді він догадався, чому Глиця не міг злізти з "бога".

Трохи подумавши, він понишпорив навколо, побачив меча під трупом старого вояка (це був батько Глиці). Схопивши покійника за руку, хотів зрушити його з місця. Сили не вистачало. Тоді хлопчик схопився за держак і, впершись ноженятами, витягнув меч з-під трупа.

Вибравшись на підвищення поряд з фігурою Ведмедя, просунув меч поміж реміння і почав натискувати на держак, водячи вістрям до себе і від себе. Одне за одним спадали пута з Глиці, його голова схилилася донизу, потім все тіло колихнулося і гримнулося на поміст жертовника.

Важкий стогін вирвався з вуст вояка. Хлопчик кинув меч униз і, радісно закричавши, стрибнув з підвищення.

— Живий дідьо! — пролунав щасливий голос над галявиною, і злякане вороння з карканням закружляло над трупами. — Вставай! Ти чуєш — вставай, дідьо-о!..

— Води-и, — прошепотів Глиця, не розплющуючи очей.

— Зараз… Я принесу води, — радісно відповів хлопчик. — Тут недалеко є струмок… я зараз, дідьо… тільки ти не вмирай… бо я один… мами нема…

— Не вмру, — через силу всміхнувся Глиця. — Тепер уже… я ніколи… не вмру… синку…

Хлопчик назирив священний келих біля вбитого козарською стрілою духовида і, схопивши бронзову посудину, побіг до струмка, що недалеко від жертовника витікав прозорою цівкою з глиняної кручі…

2

Прохолодна рідина освіжила Глицю, повністю повернула свідомість. Вояк поглянув на багаття, помітив козарський кожух. Потім він перевів розчулений погляд на хлопчика, який врятував його…

Глиця одвернувся, змахнув сльозу з вій, потім звівся з великою натугою на руки. Тіло оніміло, ноги потерпли і не слухалися, а попечені підошви кровоточили. Глиця притягнув хлопчика до себе, поцілував у чоло, погладив біляву голівку.

— Сиротами залишилися ми з тобою, — прошепотів він. — Пропав рід Ведмедя… але сумувати не слід…

— А я й не сумую, дідьо, — серйозно відповів хлопчик. — Я вже великий. Ти, що треба, кажи… я все зроблю…

— Вірю, вірю, синку, — знову пригорнув його вояк. — Ти вже зробив мені найбільшу послугу. Як же звати тебе?

— Святобором…

— Добре ім’я, — схвально хитнув головою Глиця. — Мабуть, Світовид одмітив тебе для великого діла. А тепер слухай… Нам треба вибиратися з цих лісів… шукати інші роди яровитів. Сам ти не доберешся, малий, а я нікчемний. Що будемо робити?

— Не бійся, дідьо, — жваво відповів Святобор. — Ми помаленьку, помаленьку… ти на колінцях, доки заживугь ноги… а я буду носити тобі воду… а їсти дістанемо в городищі… я проберусь і знайду що-небудь…

— Молодчина… ну й молодчина ти…

Святобор зашарівся від похвали, опустив очі вниз.

— А тепер слухай мене, — вів далі Глиця. — Бачиш, поміж камінням росте подорожник?..

— Бачу! — радісно стріпнувся Святобор. — Я знаю, ненька збирала ті листки… загоювала ваву…

— Еге ж, — ствердно сказав Глиця. — Біжи назбирай тих листків та принеси якогось шмаття, щоб перев’язати мені ноги…

Хлопчик хутко скочив з кам’яного помосту, метнувся поміж трупами, розшукуючи полотняні накидки. А Глиця тим часом випростав руки, ліг горілиць, зволоженим поглядом подивився в небо. Страшне напруження від пережитого відходило, до грудей підкотилася тепла хвиля, з душі рвалося ридання.

"Дякую, Світовиде! Ти почув мою молитву, ти немічними руками малої дитини врятував мене від лютої смерті, від ганьби. Ти даруєш мені життя так чудесно, і я віддам його іншим людях — своїм братам-яровитам… Я знаю, відчуваю — це твоя воля, огнеликий Яр-боже, батьку нашого чудового, рідного краю…"

Хтось доторкнувся до Глиці. Вояк стрепенувся, розплющив очі.

— Це ти, Святоборе?

— Я, дідьо… Вже знайшов, що ти сказав…

Глиця поприкладав до попечених підошов листки подорожника, потім туго обмотав ноги полотняними стьожками з розірваного покривала. Біль трохи вщух, приємна млість покотилася в ступнях…

— Синку, принеси мені рогатину… Спробую встати…

Хлопчик подав вояку уламок яровитської рогатини. Глиця обіперся на нього, став на коліна. Потім, зціпивши зуби, тамуючи нестерпний біль, звівся на ноги.

— Боляче, дідьо? — тихо запитав Святобор, підтримуючи вояка під руку.

— Нічого… Святоборе, — крізь зуби сказав Глиця. На його зблідлому обличчі з’явилася усмішка. — Витерпимо… Ану, подай мені меч. Той самий, що ним ти перерізав реміння… Ну от. Дякую, синку…

Вояк схопив меч, що блиснув проти сонця голубою стьожкою. Довію, похнюпившись, дивився Глиця на стару батьківську зброю…

Спираючись на рогатину, Глиця дошкутильгав до густого куща терну, вирубав мечем дві палиці з розкаряками, обчухрав гілля. Підставивши попід пахви розкаряки, вояк сперся всім тілом на палиці. Тепер можна було поволі пересуватись, не натруджуючи скалічених ніг.

Глиця повернувся до жертовника, присів на край кам’яного помосту, притягнув хлопчика до себе.

— Ти не боїшся, Святоборе? — запитав він, дивлячись в голубі очі дитини. — Ти вже великий і хоробрий!

— Хоробрий, дідьо! — щасливо відповів Святобор.

— Піди зараз в городище. Будь обережним… поглянь, чи нема там козар. Захопи з собою що-небудь поїсти. Скільки донесеш. Перед нами велика дорога, сину…

— Я йду.

— Зачекай. Оббіжи всі землянки. Може, хтось залишився, хай теж іде з тобою. Ти зрозумів, Святоборе?

— Добре, дідьо! Я все зроблю, як ти велів!..

Святобор пробрався поміж трупами, вистрибом побіг крутою стежечкою і скоро зник за деревами. Глиця довго проводжав його засмученим поглядом.

Добре малій дитині, вона швидко забуває горе. Мати вмерла, та знайшлася жива душа, що пригріла, і горе розвіюється, мов туман під сонцем… А може, й краще, що так воно ведеться!..

Сонце схилялося до краю лісу, небо потроху темніло, наливалося густою синявою. Скоро вечір, чи встигне хлопчина повернутися до темноти…

Глиця неспокійно поворушився на камені, встав. Може, не слід було одпускати Святобора одного. Краще б сам як-небудь доплентався, а то — одведи, Світовиде! — ще якась звірина схопить дитину…

Тамуючи хвилювання і тривогу, вояк рушив поміж трупами, розглядаючи мертві обличчя ворогів і яровитів. Всі вони вже заспокоїлися, облишили земні турботи… Ось духовид! Козарська рогатина пронизала його наскрізь. Чи противився б він словам Глиці про єднання яровитів тепер?

Мертві вуста нерозумного жерця мовчать, тьмяні очі загадково дивляться в небо. Духовиду байдуже тепер до справ синів Ведмедя чи ворогів! Так, йому байдуже… Але Глиці не байдуже! Треба облишити мертвих і шукати живих…

Вояк зняв з убитого козара сагайдак зі стрілами, причепив собі до пояса. Згодиться! Потім він знову почав обходити галявину, розглядаючи побитих, сподіваючись знайти кого-небудь живого серед яровитів. Даремна надія! Лише смерть та чорні гави над галявиною…

Сонце зникло за лісом. Обрій налився рум’янцем. Стіна дубів і сосен нахмурилася, глухо зашуміла. Глиця, сам не свій од тривоги, пошкутильгав по стежечці в напрямі городища…

Та не встиг він проминути валуни, як з лісу пролунали слабкі крики Святобора. А вслід за тим постать хлопчика виринула з-за дубів. Глиця радісно скрикнув, заспішив йому назустріч. Слава тобі, Світовиде, хлопчик живий і неушкоджений!..

Святобор наблизився до вояка, важко дихаючи, зупинився. Він був з голови до ніг обвішаний торбами. Глиця обняв малого, поцілував його в чоло. Потім полегшено присів на камені, допомагаючи звільнитися Святобору від важкої ноші.

— В городищі нікого нема, — сумно сказав хлопець. — Там страшно… Я знайшов два коржі, рибу і… ось… м’ясо…

— Гаразд, гаразд, — погладив його по голові Глиця. — Ти справжній вояк, синку… А тепер нам пора. Бачиш — у тій стороні заходить сонце?! Там тече велика річка, Славута… Будемо пробиратися туди. Може, зустрінемо людей, яровитів. Наступає ніч, йди за мною, не загубись…

— Я не одстану, дідьо, — запевнив Святобор.

Рушили. Спереду йшов Глиця, з мукою і великим зусиллям долаючи кожен крок, а позаду, сторожко озираючись, дріботів маленькими ноженятами хоробрий хлопчик-яровит з роду Ведмедя.

Над лісом впала пітьма. В гущавині ухнув сич, десь тоскно завили вовки. На небі замерехтіли ясні зірки.

Глиця проминув жертовник, де ще тліли жарини під ідолом Ведмедя, поволі вибрався на глиняну кручу, повернувся обличчям до вже невидимої галявини.

"Прощай, рідне городище. Йду шукати кращої долі для яровитів. Не я — так оцей хлопчина побачить її… а не він, то діти чи внуки його…"

З полудня налетів вітер, дихнув теплим повітрям. Воно пахло димом згарищ. Верховіття дерев глухо загули, починаючи свою віковічну таємну пісню. Темні чагарі зімкнулися, ховаючи в рятівній гущавині дві постаті — одну високу, другу маленьку…

3

Глупа ніч застала Глицю і Святобора далеко в гущавині, серед глибокої долини. Вояк вже зовсім знесилився і далі йти не міг. Він скинув з плеча торби з начинням, сів на стовбур поваленого бурею дерева, з полегкістю зітхнув.

— Будемо спочивати, синку. Я більше не можу йти…

— І я… хочу спати, — винувато прошепотів хлопець.

— От і добре, — пригорнув Святобора до себе Глиця. — Зараз влаштуємо кубло… і спи собі… Бачиш кущі папороті?

— Бачу…

— Рви їх і неси сюди. Та побільше…

Хлопчик ступив кілька кроків убік, боязко озирнувся. Глиці майже не видно. Темно, мов у землянці. Лапаті віти папороті ворушаться. Святобору здається, що під ними ховаються невідомі казкові потвори, всякі лісові духи, про яких перед сном любили розповідати ненька і баба. Долиною котиться жахливий регіт. Мурашки повзуть поза шкірою в хлопчика. Що воно таке? Знову козари? Чи, може, духи лісу? Як страшно! А все ж втікати не можна! Бо Глиця буде сміятися! А його думка так багато значить для Святобора, думка вояка, що не боявся суперечити самому духовиду, перед яким тремтіли і ненька хлопчика, і дід, і батько, що загинув від кігтів ведмедя…

Серденя хлопчика калатає швидко-швидко, ноги терпнуть від страху, але він закушує губи і рве міцні віти папороті.

— Де ти, Святоборе, хутчій! — чути голос Глиці.

— Я зараз, дідьо…

Хлопчик раз за разом носить оберемки м’якого зілля. От вже досить на двох! Глиця лізе під коріння поваленого дуба, в глибині ями вимощує папороттю.

— Лізь сюди, синку.

Святобор заповзає в схованку. Як тут тепло, затишно. І зовсім не страшно. Хлопчик притиснувся всім тільцем до грудей Глиці, скрутився калачиком. Очі його склепилися, хвилі дрімоти владно заколисували дитячу свідомість.

— А вовки не нападуть на нас, дідьо? — бурмотів хлопчик.

— Спи, синку, не нападуть…

— Мені не страшно з тобою, дідьо… ти хороший… ти рідний…

— Спи, Святоборе… ти справжній вояк…

Хлопчик замовк. Незабаром почулося тихе сопіння. Лише руки та ноги Святобора інколи сіпалися, та з вуст зривалося схлипування.

А Глиця не міг заснути. Розбурхана кров розганяла сон, нестерпно боліли розтривожені рани на підошвах. А ще боявся вояк нападу вовків або ведмедя. Нині якраз той час, коли звірі виходять на полювання… Треба остерігатися!

Глиця витягнув з сагайдака лук, поклав стрілу на тятиву. Якщо сунеться хижак в діру — тут йому й кінець!

Десь недалеко затріщали чагарі, почулося незадоволене хрюкання. Глиця затаїв дух, прислухався. Вепри! Ну, цих не страшно, вони ніколи не полізуть до схованки, якщо їх не розізлиш!..

Потім вепри десь відійшли геть. Над долиною запанувала тиша. Тільки вгорі шелестіло листя дубів під ніжним подихом нічного леготу. Потроху притупився біль в ногах Глиці, тихе сопіння хлопчика діяло заспокійливо, наганяло дрімоту. Темрява прорізалася багряними язиками полум’я, перед очима вояка заблищало зловісне вістря жертовного ножа, потім крики козар оглушили його…

Глиця стрепенувся, розплющив очі. "Геть, маро! То минуле, його треба відкинути… Дай мені спокій, відійди в край темних духів! Завтра зійде ясне сонце, під його промінням мені йти далі по важких дорогах життя… Згинь же, примаро ночі, не заважай живим!.."

Спливали важкі хвилини марення, дрімоти. Над заснулим лісом котилася темно-синя ніч. Тільки перед світанком вона знемогла змученого Глицю, і він заснув тривожним, неспокійним сном…

Три дні і три ночі пробиралися втікачі на захід. Харчі, знайдені хлопчиком в пограбованому городищі, були з’їдені. Тепер доводилося їсти тільки дику малину, суниці, гіркі жолуді. Інколи по дорозі траплялися в дуплах рої диких бджіл, і тоді Глиця і Святобор ласували запашним медом, запиваючи його водою з озер або лісових струмків.

На четвертий день Глиця знеміг. Він вже не міг іти, навіть опираючись на палиці. Підошви ніг напухли, ними не можна було доторкнутися до землі.

Вояк сів під дубом, розмотав брудні ганчірки, відкинув зігнилі листки подорожника. Нарвав лопухів, посипав широкі листки м’якою травичкою, притулив їх до спечених місцин. Ступні почорніли, в тріщинах проглядало криваво-чорне м’ясо.

— Ой, дідьо! — скрикнув Святобор. — Які страшні ноги в тебе!

— Страшні, хлопче, — болісно відповів Глиця. — А треба ще йти далеко. Хоч би два дні протриматися… А там, може, люди трапляться і поможуть мені…

— Дідьо! — скрикнув хлопчик. — А може, я сам!..

— Що ти сам?

— Доберуся до людей! І скажу їм… що тобі треба поміч…

Глиця добродушно усміхнувся, покрутив головою, зморщившись, знову обкрутив ступні ганчірками.

— Ні, синку… Сам ти загубишся. Поглянь, які дрімучі і чужі ліси. Як ти знайдеш серед них дорогу? А коли й знайдеш — назад не вкажеш путі… Ні, вже якось будемо пробиратися разом. На ноги не можна ступати — поповземо, Святоборе, а таки виповземо з лісу до Славути…

Глиця відкинув палиці геть, прив’язав меч на спину і поволі поповз на колінах поміж стовбурами дерев. Святобор, тримаючи лук і стріли, дріботів поряд, ковтаючи слину від голоду. Інколи він нахилявся, виривав попід дубами тугі гриби і з’їдав їх. Але слизька маса не давала наїдку.

Перед втікачами виросла густюча стіна велетенських папоротей. Глиця знеможено зупинився перед ними, трохи спочив.

— Доведеться обходити ці хащі. — сказав він. — Я не пролізу крізь них…

Святобор не встиг відповісти. Він сторожко прислухався, смикнув Глицю за плече.

— Дідьо! Чуєш?

Папоротники затріщали. Там, мабуть, йшов великий звір. Глиця метко підповз до хлопчика, вхопив лук, прилаштував стрілу.

— Ховайся за дерево, — крикнув він.

Хащі розступилися, почулося ревіння. Морда велетенського ведмедя нависла над втікачами…

ГЛАВА ТРЕТЯ

ЛІСОВА СХОВАНКА

1

Притулившись до дуба, Глиця підняв лук і натягнув тятиву, прицілившись в око ведмедю. Але стрілити він не встиг. З хащів почувся спокійний голос:

— Опусти стрілу, вояче.

Глиця вражено завмер. Руки його опустилися, погляд намагався знайти того, хто промовив слова по-яровитськи. Хлопчик теж здивовано виткнув біляву голову з-за стовбура і прошепотів:

— Дідьо… А звірина смирна! Диви… вона не нападає на нас.

Ведмідь, справді, дружелюбно принюхувався до незнайомого духу дивних людей, привітно блимав маленькими очицями. Папороті ліворуч од звіра зашелестіли, розступилися, і втікачі побачили людину.

Це був старезний дід з сивою бородою до колін, одягнутий в довгу сорочку з вовчої шкури, підперезану грубим ременем. Він спирався на велику сучкувату палицю, погляд десь ховався під кудлатими бровами, ціла грива довгого білого волосся спадала на спину. Дід жалісно подивився на немічного Глицю, потім побачив Святобора, що виткнувся з-за дерева, лагідно всміхнувся йому.

— Хто ви, подорожні? — почулося запитання.

— Яровити, — відповів Глиця все ще насторожено. — З роду Ведмедя…

— Чув. Тільки чому ж ви тут? Ваш рід займає урочища в тій стороні, звідки ви йдете…

— Немає нашого городища, діду! — похнюпився Глиця. — Оце все, що лишилося від роду — я та хлопчина мій… Всі інші — в полоні або побиті…

Дід опустив голову, довго мовчав, і маленькому Святобору він здавався могутнім деревом, що раптом виросло з-під землі і набуло химерної форми людини.

— Це давня біда яровитів, — нарешті озвався дід. — Мов сова на зайців, нападають чужинці на них, а вони, знай, гризуться поміж собою!.. Ну, та прийде час… прийде час…

Ведмідь підступив до діда, штовхнув його мордою в плече, лагідно ревнув. Старий погладив звіра по лискучій спині, почухав за вухами.

— Звірина приручена, — пояснив він, — це мій товариш і помічник. Він каже, що треба допомогти подорожнім.

— Нам? — роззявив рота Святобор, дивуючись.

— Еге ж, вам, — всміхнувся дід. — Ми з Громилом — це ведмедя так звати — знаємо тутешні місця, можемо вказати дорогу, куди слід. Ну, так куди ж ви прямуєте?

— Не знаю, — понуро відповів Глиця. — Бачите, діду, ноги мої негодящі… Куди мені з ними. Ось коли можете, дитину заберіть, допоможіть їй. А я — сам знайду, що робити… Якось викручусь…

— Пусте говориш, — розсердився дід. — Я ж не козарин якийсь, щоб кидати яровита в біді. Ходімо до моєї схованки. Спочатку треба лікуватись, а потім поговоримо. Їсти хочете?

— Я потерплю, — сказав Глиця. — Хлопчику дайте, коли щось є.

Дід вийняв з торбинки шматок зав’яленого м’яса, дві лісові грушігнилиці, обдмухав їх і подав Святобору. Сині оченята хлопчика засяяли радістю і вдячністю, він схопив гостинець і почав жадібно уминати його. Дід погладив хлопчика по голові і знову повернувся до вояка.

— Йти ще далеченько. Третину дня. На колінах далеко не заповзеш. Отож сідай на ведмедя.

— На ведмедя? — здивувався Глиця. — І він дозволить?

Дід підійшов до ведмедя, шепнув щось йому на вухо. Звір, потершись мордою об руку діда, підійшов до Глиці і приліг біля нього, поводячи ситими боками. Святобор завищав у захваті.

— Дідьо! Ти поїдеш на ведмеді? А мені можна?!

— Можна, дитя моє, — затрусив головою дід. — Він повезе вас обох…

Глиця, спираючись на руку старого, вибрався на спину звіра, охопивши його за товсту шию. Ведмідь легко випростався, повернувши голову до вершника, дружньо щось завуркотів. Чудно, дивно Глиці. Останні дні були для нього такими незвичайними, що він навіть щипав часто себе за руку, мов хотів відігнати кошмарні видіння. Знущання духовида, ганебна жертва, напад козарів і потім чудесний рятунок! — хіба така доля могла випасти одній людині? І, нарешті, коли надія покидала пораненого, скаліченого вояка, Світовид знову послав їм поміч в образі діда з прирученим ведмедем. А може, це не людина? Може, то дух лісовий, покровитель бідуючих і нещасних? Як там не є, а гаряча надія на кращу долю, що тліла іскрою в грудях Глиці, розгорілася з новою силою, провіщаючи успіх і майбутню боротьбу…

Дід підняв хлопчика вгору і подав його Глиці. Святобор вмостився перед вояком на широкій, м’якій спині ведмедя, схопився рученятами за довгу шерсть. Очі його палахкотіли збудженням, серце калатало від хвилювання. Ну, хіба ж не диво? От якби побачили його ненька або хлопці з городища! Ніколи б не повірили, що можна їздити на живому ведмеді.

Згадавши матір, Святобор засумував, але гірке почуття скоро зникло. Дід крикнув щось, і ведмідь рушив крізь густий папоротник, ламаючи важким тілом соковиті стебла.

Старий ішов поряд, задумливо поглядаючи на врятованих ним яровитів. Святобор інколи озирався на нього, і тоді в дитячих очах з’являвся змішаний вираз подиву, захоплення і страху.

— Ти чарівник, діду? — несміливо запитав хлопчик. — Ти добрий дух? Еге ж?..

Дід тихенько засміявся. Сонячні промені освітили його бородате обличчя, і серед хащів волосся блиснули сірі, мов сталь, очі.

— Ні, синку, такий, як і ви. Тебе дивує приручений звір? Що ж тут дивного? Всякого звіра можна приручити. Хіба ти не бачив собак в своєму городищі?

— Так то ж собаки! Вони домашні…

— А колись були дикими, як і оцей ведмідь… Щоб не сумно було їхати, я розповім про наше знайомство. Хочеш?

— Дуже хочу, діду…

— То й добре… А разом з тим я розкажу тобі, вояче, про те, як потрапив сюди, в предковічні ліси. Може, тоді ти станеш довіряти мені. А то мовчиш, хмуришся…

— Ні, — гаряче запротестував Глиця. — То спочатку я насторожився, бо не знав кого зустрів. А тепер — я можу розповісти тобі все…

Ведмідь вийшов на лісову стежку і, перевалюючись з боку на бік, потрюхикав на захід між густими заростями чорно-зелених ялин. Десь в гущавині витьохкували солов’ї, воркували горлиці, здалека луною котилося вистукування дятла.

Під ті звуки лилася схвильована розповідь Глиці про трагічні події в рідному городищі і про напад козарів.

Вислухавши вояка, дід змахнув сльозу з очей, сумно похитав головою.

— Страшно подумати, якого лиха завдають яровити самі собі, своїм родам! Коли ж вони схаменуться, коли Світовид прояснить темні голови світлом правди?..

Глиця не відповів. Дід, помовчавши, підійшов до ведмедя, поклав свою почорнілу суху руку на коліно вояка.

— Я теж ішов по такій стежці, як ти. Ніхто не розумів мене. А жерці хотіли вбити. Та я втік. Втік і заховався в лісовій пущі, щоб не бачити навіть яровитів, не плакати над їх муками, не переживати їхніх болів і їхнього безголів’я… Ось так і живу більше половини віку. Я, звірі, ліс… Сонечко світить мені, ліс ховає від напасників, годує, звірі розважають. Інколи…

Тут старий важко зітхнув, голос його задрижав:

— …Інколи згадаю городища, походи, бої. І тоді серце заб’ється, руки хочуть взяти до рук меча або рало, очі хочуть зустріти рідний погляд, щоб вилити перед ним жаль, і надії, і свої думки. Та пізно вже, минув мій час…

Сива грива діда колихнулася, закриваючи обличчя. Чи він просто дивився в землю, чи, може, плакав — не можна було розібрати.

Святобор не витримав важкої тиші і, схилившись з ведмедя, погладив старого по голові.

— Діду! Не сумуй, діду… Ти ж тепер не один. Нас троє… і ще ведмідь! Краще розкажи, як ти зустрів ведмедя… мабуть, страшно було?

Дід вдячно глянув на хлопчика.

— Не мороч дідові голову. Іншим разом попросиш, — обізвався Глиця.

— Чому ж, — лагідно заперечив старий. — Я розкажу. Малому цікаво та й шлях покажеться коротшим. Бачите долину? Перейдемо її, а за тією горою ще одна долина, а там уже недалеко й Славута… Там і моє кубло. Ну то слухай, хлопчику… Діло було так…

2

— …Шукаючи грибів, я зайшов далеко від схованки і впав у ведмежу яму. Спочатку я не злякався, але, тільки очі звикли до темряви, серце моє завмерло від страху. Проти мене в кутку ями сидів молодий ведмідь і блискаючи очима, тихенько гарчав. У мене не було ніякої зброї, окрім ножа, а що можна було вдіяти ножем проти великої звірини?..

Я поглянув угору. Яма була у два людські зрости. Вилізти ніяк не можна. Якби не було в ямі ведмедя, я міг би довбати приступки і спробував би добратись до краю отвору. Та тільки я намагався звестися на ноги, як ведмідь починав гарчати.

Незабаром звір рушив вздовж стіни ями, обнюхуючи її. Потім він зупинився під отвором і поглянув угору. Кілька разів він стрибав на стіни, але глина обвалювалася під його лапами. Тоді ведмідь, незадоволено бурмочучи, облишив даремні спроби і, похнюпивши голову, про щось довго думав.

Нарешті, він повернувся до мене і тихо загарчав. Я похолонув від жаху. Невже ведмідь зголоднів і хоче пообідати мною?

Звір підійшов впритул і доторкнувся до мене лапою. Я виставив ніж перед собою. Ведмідь метким рухом ударив по руці і вибив ніж на землю. Потім штовхнув мене до отвору, притиснув до стіни. Що він хоче робити? Грається чи що? В голові у мене потьмарилося, ноги потерпли. І ось… сам би не повірив, якби не пережив цього! — ведмідь підскочив, задньою ногою вперся мені в плече і майнув угору. Я впав. На мене згори посипалася земля. Потім стало тихо… Отямившись, я зірвався на ноги. Ведмедя в ямі не було. Йому пощастило вискочити нагору.

І тут мене взяла обида. Такий поганець! Сам врятувався, а мене залишив напризволяще… Ну та що можна чекати від звірини, коли люди їдять поїдом одне одного…

Трохи заспокоївшись, я почав довбати приступки в стіні під отвором. Яма вгорі була перекрита товстим гіллям — якби вдалося підскочити і схопитися за якусь палицю, я б врятувався. Нагорі потемніло. Вже наступав вечір. І тут я почув страшенний шум в лісі. Щось гуло, тріщало. І цей гамір наближався… Я не встиг ні здивуватися, ні злякатися, як в отворі щось з’явилося — темне, велике — і посунулося в яму. Я відскочив убік. Невже знову якийсь звір упав до пастки?

Ні! Це був не звір, а стовбур молодого дуба, вирваний з коренем. Потім вгорі з’явилася морда ведмедя. Він щось радісно забурмотів, мов хотів сказати — чого, мовляв, не вилазиш з ями?

Я завагався — а коли звір хоче з’їсти мене! Та потім зрозумів, що тут щось не те… Я згадав, що ведмідь не їсть людей, а нападає на них тільки тоді, як обороняється. Вагання мої зникли.

Я вичарапкався по стовбуру з ями і тут… знову зустрівся з ведмедем…

Звір наблизився до мене, лизнув руку, потерся головою, ніби пропонуючи дружбу. Спілка була укладена…

Ось так, хлопчику, ми познайомилися з Громилом. Я повернувся до своєї схованки, але ведмідь не одставав. Він ішов за мною аж до житла. Спочатку він вештався поблизу, згодом перейшов жити в мою печеру…

З

Святобор переривав розповідь діда захопленими вигуками, сміявся, завмирав від страху, блискав оченятами. Почувши, як Громило віддячив діду, врятувавши його з ями, хлопчик обняв ведмедя за шию і затермосив його вуха.

— Ти добрий, Громило! — захоплено закричав він. — Ти розумний! Ти розумніший від усіх звірів!

Ведмідь докірливо забурмотів, захитав головою, визволяючи з дитячих рук свої вуха. В цей час мандрівники вже перейшли другу долину, вибралися під високу кручу, зарослу непролазними хащами. Тут звір зупинився.

— Прийшли, — озвався дід. — Ось тут я живу. А як подолати цю кручу та пройти півдня до заходу — то потрапиш до Славути. Ну та вам рано ще думати про далеку подорож. Відпочинете, оговтаєтесь. А потім побачимо… Чув я від рибалок, що на тому березі Славути, за один день ходу, збудовано велике городище. Київ називається. Збудували його три брати — Кий, Щек та Хорив. Вони тут, недалеко від моєї схованки, на березі рибальством промишляли. Так і зветься те урочище — Київ Лов. А тоді їхні роди перебралися на Правобережжя. І живуть вони не так, як інші яровити, а спільно. І, кажуть, вождем у них старший брат — Кий. Два рази орда козарська і один раз обри нападали на яровитів, палили городища, забирали в полон юнаків і жінок, вбивати дітей, а дружини Києва відстояли своє городище од напасників. Ти зрозумів, вояче?

Глиця аж заяснів од радості.

— Діду! Значить, є куди збирати силу яровитів? Мені є до кого йти.

— Так, сину, — відповів дід, допомагаючи Глиці злізти з ведмедя. — Тільки не спіши. Побудь у мене… Чую я… останні дні мої підходять, треба комусь передати все, що маю. Не злото, не багатство… скарби мудрості передати треба. Ти, вояче, полюбився мені…

— Спаси біг, діду, — розчулено промовив Глиця.

— Світовиду дякуй. Ну, а тепер, гості мої, прошу до "світлиці"…

— А де ж… землянка? — здивовано запитав хлопчик, стрибнувши з ведмедя на землю. — Тут тільки кущі та дерева…

Громило вишкірив зуби, задоволено заричав. Вів ніби потішався тим, що гості не можуть знати схованки. Дід хитро всміхнувся і закричав:

— Тоця! Тоця!

Густий кущ калини зашелестів, червоні китиці ягід заколихалися, і до ніг діда вискочила з хащів руда лисиця. Її лукаві очі сяяли радістю, пухнатий хвіст метлявся в повітрі, ніби вітаючи гостей.

— Ще один мій товариш, — пояснив дід. — Знайшов її під час грози. Матір і двох братиків убило громом, а Тоцю я відходив. Ну, йди сюди…

Лисиця вискочила на груди старому, облизала його вуса і бороду. Потім метнулася знову в хащі, оглядаючись, ніби запрошувала до господи. Ведмідь рушив за нею, важко розгортаючи кущі калини.

— Заходьте і ви, — гостинно сказав дід, прямуючи за ведмедем. Глиця на колінах поповз за ним. Святобор, тримаючи лук та сагайдак, ішов слідом.

Відразу за кущами калини темнів невеликий хід, що вів прямо в кручу. Ще кілька кроків — і спереду засяяло слабке світло. Згори проникало через маленький отвір сонячне проміння. В тому світлі Глиця і Святобор побачили Громила і Тоцю, які задоволено вмостилися в кутку печери, очікуючи господаря.

В стіні печери була видовбана ямка для багаття, вгору, поруч з світловим отвором, тягнувся закопчений димохід. Праворуч стояв грубо зроблений лежак, покритий шкурами, в кутку виднілися рогатини, кошелі і ще якісь знаряддя. Дід підхопив Глицю попід пахви, допоміг вилізти на лежак.

— Ану розмотуй, вояче, ноги. Ну, ну, терпи… Ай-ай! Погана справа… дике м’ясо з’явилося! Ну та нічого, вилікуємо! Накладу цілющої травки, полежиш днів десять і будеш знову здоровий. Гей, хлопчику, бачиш хмиз в кутку? Неси ось сюди, будемо розпалювати вогнище. Та жвавіше — тепер ви тут господарі!..

Святобор наносив у шнурку хмизу, дід викресав вогню. Веселий вогник затанцював серед сухого гілля. Потім дід дістав з кутка великий казан з водою і поставив його на вогнище.

Глиця відчував, як могутні обійми втоми стискують його мозок — відбирають силу, заколисують.

Мов крізь сон, він чув, що дід обмиває гарячою водою рани на попечених ногах, прикладає якісь пахучі трави. Приємна прохолода втишує страшний жар, котиться по всьому тілу, несе покаліченого вояка в чудесний край химерних видінь…

…Минула осінь, зима. Глиця і Святобор жили в печері разом з дідом і двома звірами. Громило спав у кутку цілими днями, Тоця полювала на зайців, а Глиця переймав од діда його мудрість, знання природи, тварин і світу. Він вивчив трави, якими здавна знахарі лікували всякі хвороби, мову звірів і вечорами навчав лисицю дивних штук, викликаючи в хлопчика радість і захоплення…

Та ось прийшло нещастя в лісову схованку. Помер дід. Він прийшов з лісу, підкликав Глицю, ліг на лежак і прошепотів:

— Йду до Світовида. Прощай, сину… Те, що дав я тобі… віддай яровитам…

Востаннє піднялися груди діда і опустилися. Ведмідь тужливо заревів, підійшов і довго стояв над мертвим господарем і товаришем своїм, глухо схлипуючи.

Глиця вирив яму недалеко від печери, під віковим в’язом. Вдвох із Святобором вони закопали діда, а Громило цілу ніч сидів над могилою, тоскно дивлячись на холодне кружало місяця, що байдуже пливло в чорному небі.

На світанку ведмідь, обнюхавши могилку, пішов геть від печери. Глиця кликав його, вмовляв, але звір, не обертаючись, йшов у хащі. Він більше не з’являвся біля печери…

Одного весняного ранку Глиця з Святобором вирушили в дорогу. Вони набрали в торбу в’яленого м’яса диких кіз та сушеної риби, попрощалися з могилкою діда і рушили через чагарі й ліси в той бік, де протікала велика річка яровитів — Славута. Слідом за ними бігла Тоця.

На другий день вони вийшли до широкої, зеленої долини. Ліс розходився півколом, а спереду, в блакитному мареві, видно було високі кручі.

— Що то, дідьо? — здивовано запитав Святобор.

— Мабуть, береги Славути, синку. Дійдемо — побачимо…

То, справді, виднілися правобережні кручі. Надвечір мандрівники добралися до якоїсь вузької протоки, перебрели її і, пройшовши з три сотні кроків, опинилися над Славутою.

Якийсь дивний настрій запанував у душі Глиці, коли він поглянув на красу яровитської ріки. З-за високих круч передзахідне сонце кидало багряні стріли на могутню течію, громади барвистих хмар відбивалися на широкому плесі, купаючись у прохолодних глибинах Славути. Вечірні голубі тумани колихалися над водами, осідали на високі трави лугові, обнімали ніжно-прозорими косами плакучі верби і лози.

Глиця радісно вдихнув на повні груди свіже, цілюще повітря і поглянув на північ. Десь там, за тими туманами, Київ.

Ще день-два, і вони побачать яровитів, рідних, своїх…

Бур’яни позаду зашелестіли. Святобор тривожно скрикнув. Глиця вихопив меч і хутко повернувся. На мандрівників націлились десятки рогатин. Їх оточили люди, одягнені в бронзові кольчуги і блискучі шоломи.

— Хто ви? — пролунав грізний голос.

— Яровити! — твердо відповів Глиця. — Що вам потрібно від мене і оцього хлопця?

Вояки зареготалися.

— Балакучий. І не з боягузів. Поведемо його до Кия, хай подивиться — може, він козарин!

Глиця радісно стрепенувся. Кий? Вождь об’єднаних родів?

Мандрівників привели до широкої затоки, де серед густих заростів колихалися на спокійній воді великі дуби з вітрилами. Наперед вийшов високий вояк. Велике чоло його обрамлювали сивіючі кучері, темні очі дивилися на Глицю уважно, пронизливо. Глиця витримав той погляд.

— Я Кий, — сказав нарешті високий вояк. — Ти чув про мене?

— Чув, — твердо відповів Глиця. — Хай Світовид благословить тебе! Саме до тебе йшов.

— До мене? — здивувався Кий. — Говори…

Глиця гаряче розповів вождю про свої пригоди, про свої думи, болі і надії. Він говорив про силу і розум яровитів, про їхню темну душу і про бажання вирватися до світла, він говорив про необхідність єднання, щоб протистояти навалам ворогів. Дружинники Кия замислено слухали Глицю, схвально хитаючи головами, а вождь сказав:

— Ти молодий, та вже бувалий і мудрий! Я щасливий, що серед яровитів є такі люди, як ти. Наш рід-плем’я радо прийме тебе! А хлопчика-сироту я візьму за сина, бо Світовид послав мені тільки одну дитину. Хочеш бути сином мені? Говори?

Святобор потупив оченята донизу, потім, переминаючись з ноги на ногу, поглянув на Глицю. Той підбадьорливо усміхнувся.

— Говори, Святоборе! Що серце твоє підказує тобі?

— А ти, дідьо? — прошепотів хлопчик. — Я не хочу без тебе…

Дружинники Кия схвально загомоніли. Один з них — великий, як гора — приязно поклав широку долоню на біляву голівку.

— Доброго сина матимеш, Кий, — скупо сказав він. — Другів не забуватиме…

Кий підхопив Святобора на руки, підняв високо над головою.

— Не турбуйся, сину! Житиме твій дідьо поряд з тобою, вчитиме тебе всьому, що потрібно майбутньому вояку і сину вождя. Ну так говори — згоден?

— Хочу! — вже сміливіше сказав хлопчик, і щоки його запаленіли від ледве стримуваного почуття радості. Йому з першого погляду сподобався цей могутній вояк, якого всі називали вождем.

— Як ім’я твоє?

— Святобором кличуть.

Кий опустив хлопчика додолу, оглянувся навколо, ніби, когось вишукуючи.

— Гей, Ратиборе, де ти?

Біля вождя з’явився чорнявий хлопчик, трохи старший за Святобора. Він похмуро зиркнув на майбутнього брата свого і, засопівши, одвернувся. Серце Глиці важко стислося. Щось недобре відчув він у погляді сина вождя.

А Кий, не помічаючи нічого, під радісний, схвальний шум дружинників вів далі:

— Підступіть ближче! Ради успіху нашого, ради майбутнього яровитів нині я освячую ваше братство на водах Славути. Давайте сюди роги, наливайте меду. Ану, Ратиборе, підставляй руку! Не бійся! Ти теж, мій новий сину!

Кий мечем різонув пальці обох хлопчиків, змішав їхню кров з медом, дав випити. Над широкою затокою залунали привітальні вигуки. То яровити чествували вождя з появою нового сина.

А трохи пізніше, коли зайшло сонце і перші зорі відбилися в плині Славути, на щоглах дубів затріпотіли вітрила, напнули широкі груди і понесли дружину яровитів проти течії, до Києва…

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

ЛИХА ЗВІСТКА

1

Два дні і дві ночі понад лісами линув дивний шум. Стара вовчиця не виходила на полювання, не дозволяла дітям — чотирьом опецькуватим, наїжаченим вовченятам — ні гратися, ні бігати на водопій до річки, що протікала зовсім поряд, під невисокою кручею. І густий віковічний ліс теж мов занімів, прислухаючись до грізних звуків. Там, за річкою, чувся брязкіт, крики, іржання коней. На верховіттях дубів густими гронами сиділи ґави і круки-стерв’ятники. Вони всі дивилися на степ, який розстилався сивими сувоями тирси аж ген за річкою. Деякі ґави нетерпляче каркали, неспокійно зривалися з місця, облітали коло поза річкою, але не сміли опускатися на поле, де горіли багаття і в димному тумані метушилися люди, виблискуючи мечами. Тоді птахи знову сідали на дерева і чистили довгі дзьоби, готуючись до ситої трапези.

Вовчиця знала, що ґави і круки недаремно прилетіли сюди. Мине ще день-два, і на полі лежатимуть трупи, багато трупів людей. Вовченятам теж що-небудь перепаде. Поміж мертвими ходитимуть осиротілі коні. Їх зовсім неважко спіймати. Ото ситий обід буде для діток! Саме тому мати-вовчиця і не хотіла виходити на полювання. Дичина розбіглася в глибину лісів, а залишати напризволяще вовченят не дозволяло неясне почуття перестороги.

Вовченята затіяли гру Посеред кубла, влаштованого під поваленим бурею в’язом. Хтось з них жалібно завищав. Вовчиця незадоволено загарчала, уважно прислухалася.

До звуків битви вплівся ясно чутний стукіт копит. Вовчиця висунула ніс з-під стовбура в’яза, наїжачилася. Поміж кущами ліщини з’явився кінь. Він сторожко захропів, повів вухами. Вовчиця напружилася, подих у неї перехопило, в животі прокотилася солодка спазма. Нарешті здобич сама прийшла прямо до кубла. Не треба буде гасати півдня, щоб вистежити її. Ану, ноги пружні, зуби гострі — вперед, на бій!..

Та вовчиця не зробила стрибка. Вона раптом зіщулилася, притислася до землі, ніби хотіла врости в неї, і поповзла задки в кубло.

Над конем захиталися кущі ліщини, з’явилася постать вершника. Однією рукою він стримував коня, другою — відгортав чорне покривало, що ховало його обличчя. Він довго прислухався до шуму, який линув з-за ріки, оглянувся і рішуче скочив з коня.

Вовчиця вишкірила зуби, але не загарчала. Їй явно не подобалося таке сусідство. Вовченята підповзли до виходу, жалібно повискуючи, але мати ударами лапи відкинула їх в глибину кубла. Вершник підвів коня до стовбура дуба, прив’язав довгим поводом, до морди причепив торбу з наїдком. Після цього зняв з сідла лук, сагайдак зі стрілами і повернувся до кущів. Ґави вгорі неспокійно закаркали, важко знялися, лякаючи своїх сусідів. Чорна хмара птаства закружляла над річкою.

Вовчиця стривожено дивилася на вершника, чорне вбрання якого виднілося з-за кущів. Невже він довго сидітиме тут? Тоді пропало і полювання, і надія на поживу по той бік річки. Не можна залишити вовченят рядом з людиною…

Ґави заспокоїлися, знову посідали на верховіттях, ждучи свого часу. Кінь тихо хрумав, занепокоєно стукаючи копитом об м’яку землю, вкриту гнилим листям. Чорний вершник сидів непорушно, ніби перетворився в скелю. Він, напевне, не збирався скоро покидати це місце.

Тоді вовчиця повернулася до дітей, ніжно завуркотіла, підштовхуючи їх до виходу. Неясний голос інстинкту прозвучав у свідомості вовченят. Вони слухняно притисли вуха і рушили слідом за матір’ю, нечутно ступаючи поміж хащами терну. Незабаром рятівна гущавина заховала вовчу сім’ю, яка передбачливо покинула небезпечне місце…

2

Минав день. В хащах лягли темно-сині тіні. Тривожно зашелестіли очерети на березі ріки. Чорний вершник вперше заворушився. Він неспокійно підвівся з землі, витягнувши шию, прислухався. З боку річки чувся плюскіт води, важке хропіння коня. Потім очерети затріщали, захиталися їх жовтаві китиці, і недалеко від берега з’явився вершник. Обличчя його було вкрите потом і кіптявою.

Сильною рукою він спрямував коня до берега, виїхав на кручу. Тривожно озирнувшись, натягнув повід. Та не встиг він проїхати двох кроків, як з гущавини вилетіла стріла і вдарила прямо в шию. Жалібно заіржав кінь, здибився від несподіванки. Вершник схопився обома руками за горлянку і гримнувся на землю. Задзвеніла кольчуга, покотився вбік гостроверхий бронзовий шолом. Чорний вершник вийшов з кущів і сторожко наблизився до вбитого. Байдуже ковзнув поглядом по юному закривавленому обличчю, витягнув з рани стрілу, обтер її

травою і знову сховав до сагайдака. Потім уважно обшукав мертвого вояка і, забравши маленький сувій шкіри, повернувся до кущів.

Кінь довго стояв осторонь, жалісливо блимаючи чорним оком, ніби ждав, що господар встане і поїде далі. Та вояк лежав непорушно. Над ним в повітрі закружляли ґави, з пронизливим криком почали сідати на груди. Над рікою попливли вечірні тумани, серед лісової хащі впали сутінки. Сонце скотилося за ліс.

Тоді кінь почав щипати травицю. Пасучись, він поступово наблизився до кущів прибережних лоз і зник між ними.

Чорний вершник знову насторожився. Ґави біля трупа сполошилися, розлючено каркаючи, закружляли над берегом. Очерет ледь помітно захитався, і на кручу вискочила лисиця. Вона обтрусилася, повела довгим носом навколо і рушила вздовж берега.

Вершник аж перехилився наперед, намагаючись розглядіти лисицю в темряві. Він ясно помітив на ній шкіряний нашийник. Лисиця раптом зупинилася, тривожно понюхала повітря.

Вершник підняв лук, натягнув тятиву. Потім раптом відкинув зброю геть і виступив з кущів. Лисиця напружилася, приготувалася до стрибка. Чорний вершник відкинув запону з обличчя, тихо промовив ласкаве слово. Лисиця занепокоєно помахала хвостом, притислася до землі.

— Тоця! Тоця! — примовляв вершник, наближаючись до звірини.

Лисиця тривожно оглянулася, понюхала димне повітря і нетерпляче затанцювала на пружних лапках. Вершник рішуче стрибнув до неї і схопив за ошийник. Лисиця пронизливо завищала, завертілася гарячим клубком в його руках. Вона вже зрозуміла підступ цієї людини, яка знала її ім’я і мала знайомий запах. Гострі зуби звірини впилися в руку

вершника. Почувся крик болю. Лисиця вирвалася і метнулася геть, залишивши в руках людини сувій шкіри.

Чорний вершник схопив лук, розлючено лаючись, спустив тятиву. Тремтлива стріла, пронизавши пітьму, погналася за рудим клубочком, що зникав у пітьмі. Почулося болісне гавкання.

Вершник радісно кинувся до коня, одв’язав його, скочив у сідло і помчав у той бік, куди побігла лисиця. Поміж кущами верболозу помітив чорну пляму. Нагнувся, придивився. То була кров. Але самої звірини нема! Значить, вона не вбита!..

Чорний вершник вдарив коня і помчав далі. Пружні віти хльоскали по обличчю, темрява скрадала виднокіл. Ні, не побачиш лисицю в кущах, якщо вона навіть і здохла де-небудь!

Кінь зупинився. Вершник відкинув чорну запону, наблизив до очей шкіряний сувій, одірваний від ошийника лисиці, потім сховав його за пазуху…

…На світанку чорний вершник зупинив спітнілого коня в глибокому яру, недалеко від київського городища. Густа стіна ялин стояла непорушно, ховаючи тишу ночі. Поміж деревами спочивали, ліниво похитуючи сивими боками, ранкові тумани.

Вершник підвівся на сідлі, кілька разів прокричав вороном, повертаючись в різні боки. В яругах стривожено заметалася луна і знову причаїлася десь в хащах.

З-за товстелезного стовбура трухлявої верби виступив кінь з іншим вершником, який мовчазно підняв руку. Обидва коні зблизилися. Чорний вершник хутко висмикнув з-за покривала два шкіряні сувої, подав їх невідомому. Понад ялинами полинула, ніби гадюче сичання, швидка, тривожна розмова.

— Одного посланця забив. Твій задум удався!

— Звідки другий сувій?

— Він був на ошийнику Тоці.

— Лисиця?

— Так. Я поранив її. Не знаю, чи добігла вона до Києва…

— Пусте…

— Хто його зна… Голеся може догадатися, і тоді дружина молодих вояків рушить…

— Не рушить. Я затримаю їх ще на день. Цього досить?

Чорний вершник задоволено хитнув головою.

— Але як ти зробиш це?

— Ми випустимо Яркона, — прошепотів невідомий. — Чекай його тут і зробиш все… що потрібно…

— Розумію…

— А тепер… я їду. Молись богам. Досі вони були милостивими.

Невідомий круто повернув коня, пустив його вскачки, розбиваючи шаленим галопом густу стіну туману. Чорний вершник мить постояв непорушно, прислухаючись, потім втомлено скочив на землю…

3

Голеся, старенька жінка вождя, не спить. Тінню нишпорить вона по світлиці, прикладає руки до сухих грудей, мов намагається втримати неспокійний стукіт серця.

Тиша і спокій навколо. Городище спить. Що ж гнітить Голесю? Хіба вперше Кий б’ється з жорстокими ворогами? Хіба не завжди він повертався з перемогою, несучи на мечах дружинників славу племені яровитів, а для Києва багату здобич? З того часу, як від рукою Кия об’єдналися десятки яровитських родів, вже не плюндрували козари, ні огри рідних городищ, не вели в тяжку неволю жінок і юнаків. Одне тільки ім’я Кия змушувало тремтіти хитрих і підступних ворогів.

Еге ж, так було довго. Доля не покидала родів Кия, Щека і Хорива. Благословення богів витало над київськими кручами. Все це згадує Голеся, втопивши задуманий погляд в пітьму. Та думки не заспокоюють серця. Тяжко-важко Голесі. Неясні передчуття гнітять душу, каменем давлять мозок. Вже чотири дні, як вирушили дуби з дружиною вниз по Славуті проти козар, але жодної звістки нема від Кия. Мовчить ріка, мовчать ліси, мовчать степи, мовчить земля… і лише серце квилить, мов чайка над Славутою, стискується невимовною тугою.

Голеся припала до віконного отвору. Напівпрозорий бичачий міхур пропустив бліде сяйво місяця, по сухорлявому обличчю жінки поповзли зелені плями. Десь у Вовчому яру серед гущавини лісу тоскно завив вовк. Потім в темряві, над городищем, протяжно каркнув ворон. Голеся здригнулась, відступила назад.

— Що ти віщуєш, проклятий птах? — заламуючи руки, прошепотіла вона.

Знову все затихло. Тільки сумно-протяжно бринів нічний вітерець у верховітті дерев, та місяць прокладав сріблисту дорогу в пустотливій течії Славути.

Може, помолитись? Боязко. Кий суворо заборонив Голесі даремно тривожити богів.

— Я люблю дякувати богам, а не просити у них допомоги, — завжди говорив старший вождь.

Голеся поглянула в кут, де стояв ідол Перуна. У відсвіті місяця блищали його золоті вуса, байдуже темніли чорні заглибини очей. Напевне, Перун знає про все, що тепер діється з коханим мужем. Він бачить кожен його крок, радості і невдачі. Одне тільки слово, одне-єдине бажання бога блискавиць, і сотні небесних стріл посиплються на поганих козар. Ну чому не можна так зробити, нащо залишати на полі битви кращих вояків своїх?

Серце, не муч себе. Вилий тугу перед вівтарем…

Голеся ступила кілька кроків до ідола. На своєму ложі неспокійно заворушився Святобор.

— Нене, — почувся його сонний голос, — чому ти не спиш?..

— Спи, синочку, спи, — ласкаво обізвалася мати. — А я чомусь не можу… на серці важко…

Святобор скочив з постелі, підійшов до Голесі. Вона з любов’ю подивилася на сина, замилувалася його могутньою постаттю.

Ну чим не вояк? Ростом з батька, а лице наче в Світовида-бога. Вже й забула, не згадує Голеся, що багато літ тому Кий привіз сироту-хлопчиська з походу, зробивши його кревним побратимом першого сина Ратибора. Чужа дитина так полюбилася жінці вождя, що стала ріднішою рідної. Навіть думки ніколи не з’являється в Голесі, що не вона носила Святобора під серцем…

Син легко обняв матір за худенькі плечі, поцілував у голову.

— Вспокійся, матусю… Все буде гаразд. Якби що-небудь трапилося — батько б дав знати. Дружина молодих вояків готова, і я поведу…

Слово завмерло на вустах Святобора. І він, і мати насторожилися. Якийсь дивний звук привернув їхню увагу. Той звук був схожий на тонке, пронизливе гавкання.

Святобор помітив навіть в півтемряві, що мати зблідла.

— Тоця, — ледве видихнула вона.

Син заперечливо похитав головою. Тоця? Лисиця вождя, подарована йому Глицею? Кий посилає її додому тільки при великій потребі…

Звук наростав. Ось він уже поряд з хоромами вождя. Скавучання почулося в сінях, потім заторохтіли східці, і щось шалено зашкребло в двері.

— Світи! — несамовито скрикнула Голеся, метнувшись до виходу.

Святобор підскочив до вогнища в пічній заглибині, розгорнув жар, вкинув туди кілька тонесеньких соснових трісок. Спалахнуло полум’я, осяяло веселим промінням світлицю.

Голеся відчинила двері і відсахнулася. Прямо їй на груди прожогом кинулася лисиця. Це, справді, була Тоця.

Жінка захиталася, слабіючи, опустилася на ложе.

— Сину, поглянь, на шиї…

Святобор підбіг до лисиці. Звірина, жалісно стогнучи, скочила йому на руки, лизнула в обличчя.

— Нене, — вражено скрикнув Святобор. — На ошийнику нічого нема. Е ні, щось було, але залишився тільки обривок шкіри…

— Обривок? — сплеснула руками Голеся.

— Еге ж. Батько щось хотів сповістити. Ой, нене! Тоця поранена. Дивися — уламок стріли… Це яровитська стріла!..

— Яровитська? — прошепотіла Голеся. — Що б це значило? Хто стріляв по ній? Ой, кров! Скоріше медівницю мені!..

Святобор кинувся до закапелка біля печі, дістав скриньку, подав її матері. Там зберігалися всякі трави для лікування, які навчив збирати стару Голесю Глиця. Жінка турботливо схилилася над лисицею. Звірина похнюпила голову, очі її згасали, пухнастий хвіст безсило впав на землю. Біля шиї в неї стримів уламок стріли. Голеся висмикнула його, кількома плавними рухами руки затамувала кров, потім, набравши в скриньці жменю цілющої трави-медівниці, посипала нею рану. Після того перев’язала лисицю цупким шматком чистого полотна.

Святобор з тривогою спостерігав за діями матері. Його погляд раз у раз повертався до уламка стріли.

— Нене, — не витерпів він. — Батько хотів передати щось важливе, це ясно… Десь по дорозі Тоцю підстрелили. Може, це випадково, а може… ні!.. Що робити, як узнати?

Голеся розігнулася, перенесла Тоцю на постіль, вкрила шкурою ведмедя.

— Якби ж я була чарівницею, синку, — крізь сльози озвалася вона. — Будемо ждати вістей…

— Ні, — крикнув Святобор. — Ми мусимо знати!

— Як?

— Я поїду, нене.

— Схаменися, куди ти поїдеш?

— До Рубіжної. Туди, де битва з козарами. Треба підняти тривогу, хай збирається дружина молодих вояків!

Голеся обняла юнака за шию, прихилила до себе.

— Дурненький. Куди ж ти поїдеш? Хіба ти забув, що дружина молодих вояків залишена для оборони Києва. Батько наказував виступати лише тоді, коли прийде його посланець…

— А може, Тоця і є такий посланець?

— Може… А може, й інше хотів сказати Кий. Хіба не могла Тоця нести вістку перемоги?

Святобор відступив од матері, запитливо поглянув на Її обличчя. Воно усміхалося, дороге, змарніле обличчя, а на очах перлинами блищали сльози.

— Ой, нене! Не дури мене. То недобра звістка!..

Син заметався по світлиці, зупинився над Гоцею. Звірина вже спала, стогнучи уві сні.

— Чом ти німа? — прошепотів юнак. — Чом ти не можеш сказати того, що бачила? Де наша дружина, де батько і Ратибор? Чи з побідою повертаються наші вояки, чи знемагають під натиском козар?..

Голеся нечутно опинилася поруч, поклала руку на плече сина.

— Треба спитати поради в старих людей, — сказала вона.

— В кого? — з сумнівом запитав син. — Глиці нема. Мечибор теж з батьком…

— Горидід, — прошепотіла Голеся.

— Так, — вагаючись, промовив Святобор. — Він мудрий — це знають всі. Але, матусю… в мене до нього якесь недобре чуття.

— Пусте, — махнула руками Голеся. — То Глиця його не любить, він і передав тобі своє чуття. Кий ще змолоду радився з Горидідом. Одягайся, синку, підемо до нього…

4

Святобор накинув на себе широку полотняну сорочку, підперезався вишитим ремінним поясом і, не взуваючись, вийшов надвір. Голеся вже чекала його біля воріт. Одягнена в довге чорне вбрання, вона була схожа на якогось духа.

— Скоріше, синку.

— Йду, нене…

Городище спало. Тільки на сторожових вежах Києва перегукувались совиними криками вартові дружинники.

Святобор ледве встигав за матір’ю. Вона йшла, ніби не торкаючись землі. Не говорила ні слова, та син відчував, що серце її терзається невимовною мукою. Горидід! Чи заспокоїть він неньку, чи з’ясує дивовижну пригоду з лисицею?

А чи не краще було б зібрати яровитів на раду та вирішити, що діяти, всім разом!

Ось і головні ворота городища. Праворуч падає вниз, до Славути, стрімка круча, вся в заростях, а ліворуч — на високому горбі між землянками родів Щека і Хорива — стоїть жертовник Світовида-бога.

Святобор схопив матір за плече. Вона зупинилась.

— Що таке, сину?

— Дивись. Горидід…

Справді, від землянки, що бовваніла біля жертовника, одділилася темна висока постать — зловісна і сувора. Вона повільно рушила назустріч Голесі і Святобору. Це був Горидід, духовид, старий жрець Світовида. Він побачив прибулих, зупинився, обпершись на сучкувату палицю. На гостроверхій шапці Горидіда мелодійно дзеленькнув дзвінок, тьмяно блимнули в нічній пітьмі його очі.

— Дивіться, — хрипко сказав жрець. — Дивіться на захід…

Голеся з острахом поглянула туди, куди був спрямований довгий тонкий палець Горидіда. Там заходив місяць, ховаючись за темну стіну лісу. Лице його було чорно-багряним, кривавим. Зловісний колір особливо вирізнявся на тлі ніжно-сірих передсвітанкових туманів, що прозорими серпанками спадали покрученими яругами до Славути.

— Я не спав цілу ніч, — прошепотів свистячим голосом жрець. — Я молився за наших вояків і читав письмена зірок…

— Що ж ти прочитав на небі, Горидіде? — голосно запитав Святобор, переводячи погляд з жерця на місяць. — Ти знаєш, де наші вояки, що з ними?..

— Тихо! — прошипів Горидід, махаючи руками. — Не кричи, сину. Не дратуй богів. Лихо йде на нашу землю. Поглянь — обличчя брата Світовида покрилося кров’ю…

Голеся притисла руки до грудей, благально подивилася на жерця.

— У мене теж всю ніч були погані думки. А потім… недавно, прибігла Тоця…

Горидід здригнувся, пронизливо поглянув на жінку.

— Лисиця Кия?

— Еге ж. Вона була поранена яровитською стрілою. На шиї — обривок послання. Ти ж знаєш — Кий даремно не буде турбувати нас… Що скажеш?

— Знаю, — суворо відповів жрець. — Зірки говорять погане. Яровити прогнівили богів…

— Ти краще скажи, що значить оця яровитська стріла, — не стерпів Святобор. — Хто міг встрелити лисицю?

— Пусте, — різко відповів жрець. — Козари підбирають на полі битви наші стріли, а ми їхні. Не про це треба думати, сину.

— А про що ж?

— Про допомогу нашим воякам!

Святобор радісно охопив руками суху долоню Горидіда, міцно стиснув.

— Оце спасибі, духовиде! Ти справді мудрий старець! Я теж думав так. То чи не зібрати нам дружину молодих вояків? І я поведу її на поміч батьку!..

— Пусти, ведмідь! Не тисни мене! І не поспішай з такими рішеннями. Що допоможе дружина молодих вояків, якщо головна сила Києва не встоїть перед козарами? А головне, сину, то воля богів!

— Знову молитися? — різко запитав юнак. — Молитися, коли наші вояки стікають кров’ю?

Голеся злякано смикнула сина за рукав.

— Що ти говориш, синку? Схаменися. Перед тобою — духовид!

Горидід похмуро всміхнувся, спідлоба глянув на юнака, потім смиренно опустив очі.

— Дитина ще… Чую дух Глиці. Ну та нічого, виростеш — порозумнішаєш. А тепер слухай, господине, слухай і ти, сину вождя. Ми випустимо супроти ворогів найбільшу силу, що є в яровитів! Ми випустимо Яркона.

Голеся сплеснула руками, на мить завмерла.

— Що ти говориш, духовиде? Випускати Яркона — коня Світовида. А що, коли Яр-бог одвернеться від нас?

Навколо почувся шум. Голеся злякано оглянулася. Їх оточувала юрба яровитів-киян. Чи вони чули голоси біля жертовника, чи теж не спали, тривожачись важкими думами про долю своїх рідних і близьких — хто зна… Але вже більше сотні жінок, дітей і старих зібралося навколо жертовника.

— Треба випускати Яркона! Горидід вірно каже! — пролунали тривожні голоси. — Це наша остання надія…

Горидід полегшено зітхнув, високо підняв палицю вгору. В світанковому напівмороці його лице з гачкуватим носом було урочисто-зловісним.

— Хай буде так, яровити! Хай твориться воля богів. Моліться, кияни!

Голос жерця задзвенів металом, налився такою силою, що серця присутніх захолонули від жаху. Всі опустилися на коліна, палко бурмочучи слова молитви. Те саме зробив з неохотою і Святобор.

Горидід рішуче підійшов до низенької, вкритої очеретом будівлі, широко відчинив ворота. В глибині заіржав кінь. Жрець підняв угору руки, заклинаючи, промовив кілька незрозумілих слів. Святобору чомусь раптово згадалася давно забута картина… Похмурий ліс навколо… кам’яний стовп з фігурою Ведмедя… Прив’язаний ремінням вояк і купа хмизу внизу. Духовид з чашею і ножем в руках повільно підходить до Глиці, замахується…

Святобор вдарив себе кулаком по чолу, відганяючи спогади. До чого вони тепер, тіні дитинства? Що йому нагадало про ті далекі, тривожні часи?

— О святий Яр-боже, Світовиде милостивий! — прокотився в тиші голос Горидіда. — Бери свого священного коня, лети на ньому до поля битви, допоможи нашим воякам у битві з поганими козарами!

— Допоможи, Світовиде! — підхопили палкі слова жерця голоси киян.

Ще раз пролунало грізне іржання. На виході з будівлі з’явилася біла постать Яркона — священного коня Світовида. Кінь вигнув лебедину шию дугою, тупнув копитом, звівся на задні ноги.

— Сів, сів Яр-бог на коня! — зашепотіли в юрбі.

— Відчиніть ворота! — почувся громовий голос Горидіда.

— Відчиніть ворота Яркону! — віддалося луною понад славутинськими кручами.

Яркон зірвався з місця, розпустивши пишну гриву і довжелезного хвоста, галопом рвонувся до воріт городища. В передранкових сугінках він був схожий на якусь казкову істоту.

Ворота з скрипом розчинилися. Вартові з острахом відступили осторонь. Мимо них бурею промчав Яркон, крешучи копитами іскри з придорожнього каменю.

Яровити, що стояли навколішках біля жертовника, мовчки, тривожно прислухалися до іржання священного коня, яке, затихаючи, линуло понад Києвом.

Тихше. Тихше. Зовсім тихо. Ще раз легкий вітер доніс перестук копит, і все замовкло. Тільки в хащах, по яругах жалібно стогнали сичі…

5

На сході заясніло. На широкому плесі Славути зарожевіла ніжна стежка. Дмухнув вітерець.

Горидід зітхнув, поглянув на обрій.

— Скоро зійде Яр-бог. Готуйте жертву, яровити! Світовид хоче набратися сил і моці.

Чотири найстаріші діди кинулися до дворищ. Незабаром вони повернулися з чотирма бугаями, яких прив’язали біля жертовника.

Зійшло сонце. В гущавині заспівали птахи. Яровити раз по раз неспокійно позирали на ворота городища, в яких зник Яркон.

Голеся підвела сумний погляд на лсерця.

— Щось довго нема Яркона, — прошепотіла вона. — Тривога точить серце моє…

— Ти жона вождя, — зашипів їй на вухо Горидід. — Негоже показувати печаль свою перед іншими киянами…

Голеся замовкла. Минали довгі години напруженого очікування. В юрбі заплакали діти, дві старі жінки впали на землю непритомні.

І ось на вежі щось закричав вартовий дружинник. В юрбі захвилювалися, загомоніли.

— Що таке? Що він говорить?

— Ярко-о-он повертається-я-я-а! — долинуло здалека.

— Повертається Яркон! — схвильовано крикнув Святобор. — Відчиняйте ворота!

Яровити завмерли очікуючи. Та не було чути ні бойового іржання, ні шаленого стуку копит.

Гнітюча, сторожка тиша запанувала над городищем.

— Ось він… у воротях, — прошепотів якийсь дід.

Всі водночас здригнулися: по вулиці городища справді йшов священний кінь Світовида. Але який вигляд він мав! Боки в нього позападали, по ребрах текла брудна піна, грива і хвіст звисали донизу, ноги були закривавлені і побиті.

Голосно заридали жінки. Заплакала малеча.

— Тихо! — грізно закричав Горидід. — Тихо, яровити, не гнівіть Світовида! Хай твориться його свята воля!

Яркон, кульгаючи, підійшов до жертовника, важко хропучи, поклав голову на плече жерця. Його великі чорні очі жалісно заморгали, ноги підломилися. Священний кінь важко упав на землю.

Горидід опустив голову донизу, втер сльозу. Потім суворо поглянув на Голесю.

— Лихо, господине! Велике лихо впало на наші голови! Ведіть жертовних биків, розпалюйте вогнище!..

Яровити заметушилися. Сповнені страхом і сумом погляди звернулися до Горидіда. Може, хоч багата жертва відверне лихо від домівок киян?

Святобор підступив до жерця і пристрасно зашепотів:

— Послухай, духовиде! Може, я молодий і недосвідчений, та серце велить мені діяти не так! Чи не краще зібрати дружину молодих вояків і плисти униз, до Рубіжної? Доки ми приносимо жертви — вояки яровитські вмирають під стрілами козарськими!..

Горидід грізно блимнув темними очима, докірливо похитав головою.

— Ти зневажаєш богів, юначе! Їхню волю ніхто не зламає, їхній присуд не відведе ніяка зброя!..

Зненацька на вежі ударив дзвін. Мідний звук тривожно прокотився над Києвом.

— Пливуть! — радісно крикнув вартовий з вежі, і той голос ніби грім упав на юрбу.

— Пливуть, — не дихаючи, повторили десятки людей.

— Пливу-у-уть! — загорлали діти, стрибаючи з кручі вниз, а луна повторила їхні крики і затихаючи, понесла в славутинську долину.

По узвозу діти, жінки, юнаки і дівчата поспішали до Славути. Біля жертовника почувся передсмертний рев биків. У небо поплив блакитний димок багаття.

— Невже все гаразд? — не вірячи своїм очам, прошепотіла Голеся. Вона з надією подивилася на Горидіда. Та старий жрець, поспішаючи, різав жертовну худобу. На його сухому обличчі не позначилося нічого. Він навіть не глянув у бік ріки, ніби знав наперед все, що може трапитися.

А з-за повороту Славути, справді, випливали дуби з бойовою дружиною Кия…

6

Сотні яровитів галасливою юрбою зібралися на березі Славути. Дружній крик полинув привітом над водами ріки. Той крик сягнув дубів, на яких поверталася дружина. Але звідти — жодної відповіді. Жодного слова…

В суворій тиші підпливають дуби. Розмірено хитаються веслярі, підіймаються і тихо опускаються в плин широкі весла. Безсило звисають донизу вітрила.

Крик поволі затих.

Страшною здається яровитам мовчанка, що панує на дубах.

Зів’ялі вуста Голесі ворушаться, шепочуть щось нерозбірливе, і суха рука її стискує несвідомо долоню сина.

Сонце швидко сідало за обрій, його багряне коло оповилося рожевими пасмами туману, кинуло криваві стріли променів на київські кручі. В городищі, біля жертовника, заклично проспівав молитву Горидід, густий дим повалив над горою.

В присмерковому світлі чітко вирізьбились постаті на передньому дубі. Це судно Кия — вождя. Ясно видно зображення чотириликого Ярбога, за ним відсвічує малиновим полум’ям широке вітрило. Але старого Кия не видно. Не видно і його братів Щека та Хорива.

Чорний ворон жаху пролетів над яровитами. Стогін прокотився над натовпом.

Дуб важко ткнувся носом у кручу. Вояки гаками зачепилися за берег, викинули широкі сходні. Біля борта з’явився сивий велетень. Це був найстаріший дружинник Мечибор. Він дав знак. З-за вітрила двоє вояків вивели старого вождя, тримаючи його попід руки.

— Мужу мій! — сплеснула руками Голеся, шарпнулася до дуба, але міцна десниця сина стримала її. Чи, може, не десниця, а суворий, важкий погляд Кия? Чому він дивиться так докірливо, чому не промовить ні слова?

Поміж вояками, що похмуро сходили на берег, з’явилася худорлява постать Глиці. Святобор облишив матір, ступив кілька кроків назустріч. Але завжди жартівливий і веселий вояк, його другий батько — тепер навіть очей не підвів на юнака. Він мовчки вивів з дуба вороного коня вождя. За Глицею спираючись на дружинників, ступив на берег Кий. Він важко опустився на землю, поцілував її. Потім знову підвівся, знайшов поглядом сина.

— Чому не виконав повеління вождя? — різко запитав Глиця. — Хіба Тоця не прибігла додому?

— Батьку! Глиця! — схвильовано озвався Святобор. — Тоця прибігла сьогодні на світанку. На ошийнику я знайшов лише обривок послання…

— Тільки сьогодні? — охнув Кий, переглянувшись з Глицею.

— Сьогодні! — підтвердив син. — І вона була підстрелена. Стріляв яровит.

— Чому ти так гадаєш? — гостро спитав Глиця.

— Стріла була яровитська. Ми пішли до Горидіда. Так хотіла ненька. Я б виступив з дружиною молодих вояків на поміч, але не знав…

Кий махнув рукою, перериваючи мову сина, заплющив повіки і дав знак іти. Говорити не варто було. З дубів вояки виносили на шкіряних носилках трупи дружинників, а серед них мертвих братів вождя. Кров’ю облилися їхні кольчуги, навіки склепилися ясні очі, жилаві руки трударів і вояків, складені на грудях, посиніли.

Плач і голосіння полинули над городищем. В небі закрякало чорне вороння, яке хмарою сунуло з Лівобережжя, кружляло над Славутою. Над річковою долиною покотився вечір. Понад берегом спалахнули смолоскипи.

Не так раніше поверталася дружина. Навіть з-під Царгорода, від далекої Візантії Кий привозив багаті дари. І тоді святкували перемогу яровити, одягали своїх жінок і дітей в барвисті вбрання, багато днів підряд веселилися на майдані, біля ідола Світовида, і славили мудрого вождя Кия, який об’єднав роздрібнені сили в могутню дружину.

А тепер? Де колишня удача? Невже Яр-бог одвернув свій лик од племені? Хіба не тягнеться по узвозу сумна валка з трупами найкращих вояків, що були славою і обороною яровитських родів?..

Мовчить Кий, німують вояки, схиливши голови донизу, не промовляє й слова Глиця — вірний порадник вождя, йдучи рядом з носилками.

Валка в мовчанні піднялася по узвозу до майдану, наблизилася до жертовника. На хрестовидному підвищенні вже тріщало багаття, на ньому смажилися чотири туші биків, по одній туші на кожному розі жертовника.

Багряні язики полум’я лизали чотириликий вид Яр-бога, покровителя яровитів, жбухали чорним димом догори, розкидали золоті іскри в навколишню пітьму.

Вояки опустили носилки з мертвими біля жертовника. Зупинився і Кий.

Він поглянув з-під напівзаплющених повік на вогнище, потім його погляд зустрівся з поглядом Горидіда.

— За що дякуєш богам, духовиде? — хрипко запитав Кий. — Хіба не бачиш, яке горе спіткало нас?

Але очі жерця засяяли радістю. Юрба здивовано заклякла. Чи не вселився в Горидіда скажений дух? Таке лихо вдарило в серце народу, а він радіє, не знати чого!..

— Гей, Кий! Послухай старого Горидіда! — крикнув жрець. — Я теж тільки що печалився, бо Яркон повернувся закривавлений і побитий…

— Ти випускав Яркона? — вражено озвався Глиця. — Для чого?

— Ти ще питаєш, гордовитий і злий вояче! — гостро обірвав його жрець. — Так хотіли кияни! Сам Світовид допомагав дружині в битві з козарами!..

— І не знати, з ким же він бився, — додав жовчно Глиця.

— Хіба мало ворогів у яровитів? — зловісно крикнув Горидід. — Небо віщує страшні лихоліття для Києва. Але не бійтесь, люди! Світовид зробив чудо! Доки ви зустрічали дуби з дружиною, Яркон ожив!..

— Ожив, — мов шелестіння вітру, почулося в юрбі.

— І навіть став кращий, як був раніше! — підхопив Горидід. — Рани його вмить загоїлися, повернулася сила. Гляньте на нього! Світовид не залишить в біді свій народ!..

Сотні очей звернулися до жертовної будівлі. Там справді в темряві біліла постать Яркона — гордого, сильного священного коня.

Здавалося, ніби він і не вертався тільки що з важкої битви, скалічений, закривавлений, з побитими ногами. Горидід з торжеством поглянув на Глицю.

— Що скажеш тепер?

Глиця суворо мовчав.

— Що ж значить все це, духовиде? — запитав Кий.

— Слухай, вождь! Слухай, господине Голесю! Слухайте, яровити! — крикнув жрець. — Великі лиха впадуть на землю нашу, багато людей заберуть до країни предків. Та рука богів не покине яровитів у тяжку годину. Я читав знаки на небі, говорив з духами землі… Одна десниця випустить меч з рук, але інша рука підхопить його…

— І чия то буде рука? — тихо запитав Глиця.

— Рука яровита, маловіре! — блиснув очима Горидід. Юрба схвально загомоніла, почулися вигуки радості.

Кий підняв руку в бойовій шкіряній рукавиці, важко поклав її на плече Глиці, потім всміхнувся ледь помітно Горидіду.

— Не час тепер сперечатися… Забудьте чвари. Хай боги вдихають запах смажених биків, а нам треба діяти. Скоро знову зійде сонце — чим ми зустрінемо його ясні промені? Мечиборе, розкажи, хай всі знають про нашу ганьбу…

Наперед вийшов сивий велетень. Його обличчя, мов вирізане з темного дуба, здавалося непорушним. Тільки з-під нахмурених брів гостро блищали очі. Він обвів похмурим поглядом натовп, потім зупинив його на Голесі.

— Пробач, господине, — тихо промовив Мечибор. — Ратибор не повернувся…

— Де Ратибор?! — скрикнула Голеся, пориваючись вперед. — Що з ним? Він мертвий?!

— Ні! — твердо відповів найстаріший дружинник. — Але в полоні. Він і багато молодих вояків. Більше половини нашої дружини він повів у засаду. Зранку почалася битва. Козари тіснили нас. Їх було троє проти одного. Тоді Кий випустив голубів. Це був знак Ратибору. Ратибор не з’явився…

— Але що ж трапилося? — не стерпів Святобор.

— Ми не відали. Наступив вечір, і козари відступили. Тоді Кий послав вояка, щоб той передав наказ дружині молодих — вирушати на поміч. Вслід за тим вождь випустив лисицю… А вночі наші хлопці пробралися в стан козар і дізналися, що Ратибора з його дружиною козари захопили зненацька і майже всіх полонили. На світанку зно!

— Не вертайся без Ратибора, синку. Ти чуєш мене?

— Не вернуся, тату, — твердо відповів Святобор.

ГЛАВА П’ЯТА

ЧОРНА ЗРАДА

1

Опівночі розігралася буря. Місяць і зорі сховалися за чорно-синіми хмарами. Славута потемнів, захвилювався, покотив у далеч білі череди запінених хвиль.

Тієї ж ночі Святобор з товаришами вирушив униз до річки Рубіжної, де стояли шатра козар. Не всю дружину юнацьку, а лише десять товаришів узяв з собою в небезпечний похід молодий син вождя, бо тут потрібна була не сила, а вміння, хитрість і раптовість дій. І коней не взяли з собою сміливці — у козар великі гурти, можна буде скористатися ними.

Вітер дув у спину, наповнював туге вітрило, люто хлюпав водою прямо в дуб. Святобор стояв сам біля керма, пильно вдивляючись у пітьму. Вірний Глиця — знавець всіх рукавів Славути — впівголоса говорив йому, куди повертати, по невидимих ознаках вгадуючи в темряві напрям.

Мимо тінями-громаддями пропливати кручі, аж до води збігати масиви лісів. На лівому березі нічого не було видко — все ховала нічна імла.

Глиця схилився до Святобора, показуючи рукою на Лівобережжя, крикнув:

— Київ Лов!..

— Що таке? — не розібрав юнак.

— Я кажу — Київ Лов. Колись батько твій тут рибалив. Звідси і вирушив будувати городище, де зараз ми живемо. Та й ми недалеко звідси рятувалися од смерті. Хіба забув?

Ні, не забув Святобор дитячих, бурхливих пригод, — поневіряння в темному дрімучому лісі і чудесну зустріч з дідом-чарівником. Багато літ минуло відтоді. Чи доведеться ще побувати там, поклонитися праху доброго діда, заглянути в рятівну печеру?!

Майбутнє таїться в оцій ворожій темряві, десь за цими високими кручами, глибокими долами! Які чудові вони вдень, береги Славути! Пливеш і милуєшся синіми горами, і зеленими шатрами лісів, і співом щебетливих птахів.

А тепер — грозової ночі? Що таять в собі береги? Які несподіванки? Вовкулаки нишпорять там, понад водою, чи, може, степовий розбійник готує списа для грудей киян?..

Глиця тихо засвистів, підняв руку. Він дає знак, попереджає, що треба бути обачними. Тут кожен крок, кожне дерево може зрадити. Будьте німі, як вовки, що пробираються до здобичі.

Буря заревла ще сильніше. Тепла хвиля раз по раз заливала дуб. Та хлопці-дружинники без упину двома великими ковшами відливали воду.

Глиця щось каже, кричить прямо в вухо Святобору.

— Ліворуч!..

— Повертати ліворуч?

— Еге ж! Перед нами Рубіжна!

Хлопці пожвавлюються. Їм хочеться до діла. Сверблять руки, стискують дебелі рогатини чи рукояті мечів. Зачекайте, товариші! Буде вам діло. Немало кісток яровитів гниє в гостроверхих могилах на обох берегах. Немало крові киян витекло по річці Рубіжній до старого

Славути! Вам теж приготовлене місце на рубежах рідної землі. Отож не поспішайте, братове. Спокій і витримка…

Блискавиця раптово розкраяла небо, примарним світлом осяяла гирло річечки. Дуб чорним привидом вирізьбився на темній воді серед стіни шумливих очеретів.

Дружинники заціпеніли від несподіванки. Не до речі гроза. Ще помітять козари завчасно дуб, тоді повертай назад ні з чим, успіху не жди!

Вгорі загриміло. Вперіщили потоки зливи. Вітер зненацька затих, береги заховались за сірою мрякою.

А небо й далі світить зеленаві огні, миготить розсипає стріли Перуна по землі. Слава тобі, боже громовиці! Стріляй собі, та тільки не в нас. Світи, світи нам потроху, а Глиця знає ці береги, як свою порепану долоню, і проведе дуб, куди слід…

Вітрило звисло мокрою ганчіркою на щоглі. Хлопці взялися за весла.

Раз-два. Раз-два. Лагідно плюскотить вода під широким носом дуба. Сильні руки юнаків догребуть хоч на край світу.

Глиця сам став біля керма. Мабуть, скоро кінець дорозі. Замиготіла яскрава блискавиця, звиваючись вогняною зміюкою, залютував, розкотився, ламаючись на частки, грім. Дуб повернув праворуч, тінню ввійшов у темну, спокійну затоку.

З обох боків нависли велетенські верболози, створюючи своєрідну печеру. Дуб повністю заховався в тому закутку.

— Суши весла, — почувся наказ Глиці.

Весла безшумно лягли на дно дуба. Темно, як у могилі. Що навколо? Чи далеко вороги?

Глухо загуркотів, відлунюючи в небесних долинах, грім. Гроза стихала. Темна ніч дивилася на дружинників тисячами ворожих очей.

Ніс дуба м’яко виповз на берег, заплутався в густих лозах.

Ось і все. Перед яровитами — ворожий берег.

Святобор залишив корму, пробрався до хлопців. В пітьмі намагався розглядіти обличчя товаришів.

— Втомилися, братове?

— Ні, Святоборе. Хоч зараз до битви!

— Не пора ще. Зачекайте. Ми з Глицею підемо в стан козар, а ви очікуйте тут. Ні звуку… І будьте напоготові.

— Добре, Святоборе…

Глиця вискочив на берег, подав руку Святобору. Зашелестіли кущі. Ще одна мить… дві високі постаті — одна худа, а друга кремезна — розтанули в нічній пітьмі…

2

На світанку Глиця з Святобором минули ліс. Перед ними розстилалося поле битви. Сходило сонце. Парувала мокра земля. Сірі тумани пливли в ясне, ніби вмите після грози, небо.

На мілині, під лівим берегом Рубіжної, ще димували два дуби, покинуті яровитами. А праворуч — все поле було всіяне трупами київських вояк і ворогів. Вороння крикливо витало над мертвими, сідало на груди, випивало погаслі очі бійців.

Святобор довго стояв край лісу, сумовито дивлячись на страшну тризну чорного птаства. Із задуми його вивів Глиця. Він торкнув сина вождя за лікоть, пошепки промовив:

— Пора…

— Як? Ти хочеш, щоб ми пробралися до шатер козар удень?

— Еге ж, — хитро всміхнувся Глиця. — Але ти залишишся тут. Будеш ждати до вечора.

— А ти?

— Я проберуся в стан козар…

— Сам?

— Атож.

— Вдень? — ще більше дивувався Святобор. — Тепер?

— Ось зараз і піду.

— Не дури голову, Глиця! Що ти хочеш робити?

Рот Глиці роз їхався до вух, очі перетворилися в щілинки, заіскрилися сміхотливими вогниками.

— Ти забув, що я старіший від тебе на тридцять літ, — хихикнув він. — Пам’ятаєш діда-лісовика? Він мені передав таке, що й не снилось простим людям. Колись і тобі передам все, не сердься. А тепер дивись…

Глиця хутко пробіг полем, перевернув кілька хозарських трупів. Знайшов підходящого по росту. Не встиг Святобор схаменутись, як до нього вже підходив не Глиця, а козарський вояк в баранячій гостроверхій шапці, шкіряних штанях і короткому кожушку вовною назовні. Навіть ріденькі вуса і козляча борідка робили його схожим на козарина.

— Та ти штукар, справді, — здивувався Святобор. — Ніколи б не впізнав… Та тільки небезпечно. Хто-небудь запитає з їхніх вояків тебе, що зробиш тоді?

— Не турбуйся. В минулому поході я побував у полоні козарському, там навчився говірки їхньої.

— То ти чарівник, Глиця!..

— Годі, — прошепотів Глиця. — Потім будемо говорити про це. Я йду. Постараюсь побачити Ратибора і про все домовитися. Гадаю, що сина вождя козари не тримають на припоні. А якщо… не вернусь — вирішуй сам, синку…

— Хай Світовид береже тебе.

Глиця метко, мов ящірка, пробіг долиною, обминув високу могилу і зник за нею.

3

Святобор виліз на високого крислатого дуба, щоб як-небудь не виказати себе. З вершини видно було синю далину, засіяну козарськими

шатрами. Сотні стовпів диму курились на обрії. То вороги палили вогнища, святкували перемогу над киянами.

Десь там брат Ратибор, товариші-дружинники. Як трапилось, що вони попали в полон? Який темний дух обплутав їхній розум, зв’язав руки? Чи вони поснули, чи зустрілися з більшою силою? А може, зрада?

Ні, ні. Хто ж? Для чого? Не було, скільки пам’ятає Святобор, серед яровитів такої ганьби, щоб брат зрадив брата. Геть навіть думку про це…

Піднялося сонце, розійшлися тумани. Далина проясніла. Святобор помітив у стані ворогів якусь метушню. Чи не збираються вони в похід. То буде зле. Як визволити тоді брата і його товаришів? А без брата повертатися до Києва не можна!

Сумніви, муки душі терзали Святобора. Минав день. Вогнища ворогів згасали. Значить справді, вони збираються рушати!.. Де ж Глиця? Чому він бариться? Чи, може, крий Перуне, потрапив до рук ворогів?

Сонце котилося донизу, наливалося багрянцем. Вечірня імла впала над полем. Білі китиці тирси зарожевіли, кривавою хвилею покотили до обрію.

І вже коли сутінки скрали виднокіл, коли прохолода забралася під кольчугу Святобора, біля могили з’явшіася худорлява постать. Вона швидко пробиралася поміж трупами, наближалася до лісу.

Святобор хутко зліз униз, пішов назустріч. Обняв Глицю, пригорнув до широких грудей. Благально подивився у очі.

— Ну, говори мерщій. Що? Як? Бачив Ратибора? Товаришів?

— Зачекай, не спіши! — одмахнувся Глиця. — Дай зняти оцю смердючку козарську. Ледве не задушився за цілий день.

Він миттю переодягнувся і відразу ж перетворився на знайомого всьому Києву підстаркуватого, сміхотливого вояка.

— Ну, говори тепер! Не муч!..

— Пожди ще трішечки. Є що-небудь поїсти? Я голодний, як ведмідь після зими.

— На, їж! — розсердився Святобор. — Ось коржі, сало. Я тут сиджу, мов на рогатині, а ти…

Глиця спохмурнів, розламуючи коржа надвоє, спідлоба зиркнув на юнака.

— Негоже вояку і синові вождя поспішати. Перед тобою важкий шлях… Вчись терпіти!

Глиця трохи посопів ображено, куснув кілька разів коржа, сала і радісно засміявся.

— Ну, вище голову, витязю! Я все зробив. Хутко до хлопців! По дорозі про все розповім…

Очі Святобора загорілися.

— Значить, бій?

— Бій, Святоборе! В путь.

Юнак ще раз поглянув на печальне поле бою і рушив услід за Глицею. Хаща лісу і вечірня темрява проковтнули їх. Ніч була спокійна. Яровити йшли тихо, мов дикі коти. Тільки слова Глиці бриніли в пітьмі, ніби вторячи співу легенького вітру.

— Я був у стані козар. Ніхто не мав ніякої підозри. Дружинники наші загнані в якусь кошару, сковані колодками…

— Скована! — аж заскрипів зубами Святобор, стискуючи сильні долоні.

— Атож. І позв’язувані ремінними путами…

— А Ратибор?

— Ратибор в окремому шатрі. Біля нього один вартовий. Я пробрався попід шатром, знизу…

— І бачив його?

— Навіть говорив. Ратибор ніби злякався, побачивши мене, а потім впізнав, заспокоївся і все розповів. Їх завтра поведуть мимо тої могили, яку ти бачив. Живими залишилося тридцять душ, всіх призначено в дарунок козарському хану Гаронату…

— І Ратибора? — жахнувся юнак.

— Не знаю. Може, за нього візьмуть викуп.

— Викуп?! Ганьба. Яка ганьба…

— Тихо. Ратибор каже, що їх вестиме не більше десяти козар. Вони гадають, що кияни розбиті, і тому будуть безпечними. Нападати треба там, біля лісу…

— А Ратибор згоден з нашим задумом? — радісно заторсав Глицю юнак.

— Еге ж! Ведмідь! Не тисни так. А тепер до хлопців. Не забувай, що ще належить спіймати козарських коней…

— Спіймаємо, Глиця! Хутчій!

Гей, неясна надіє, орлина відваго, юнацька звитяго! Гей, доле яровитська! Яку дорогу готуєте ви сміливцям-киянам?

4

Тієї ж ночі Глиця провів хлопців-дружинників берегом Рубіжної до краю лісу. Було вирішено спіймати для кожного з воїнів коня з козарського гурту, а також ще тридцять для полонених.

Задум був такий. Нападати біля того місця, де дорога проходить мимо лісу. Глиця побіжить разом з Ратибором і визволеними дружинниками до берега річки, де будуть заховані коні, а десять вояків на чолі з Святобором прикриють їх.

Аби тільки перебратися на той бік Рубіжної, а там — безмежні ліси, глухі нетрі. Вони надійно заховають втікачів од усього козарського війська.

Місяць скотився за ліс. Над полем попливли передсвітанкові тумани. Вдалині блищали червоними цятками вогнища козар. Звідти долинав ледве чутний гомін.

Глиця дав знак. П’ятеро хлопців рушили за ним. Вони, мов щури, прослизнули в пітьму, слідкуючи за в’юнкою постаттю Глиці.

По дорозі зняли одинадцять сідел з убитих коней. Для всіх інших захопили тільки вуздечки. За могилою зупинилися. Звідти вже виднілися темні і світлі плями кінських гуртів, чулося спокійне хрумання.

— Стійте всі тут, — прошепотів Глиця. — Відразу ж сідлайте коней. Ні звуку щоб я не чув…

— Але ж коні можуть заіржати, — заперечив хтось з хлопців-дружинників.

— Не заіржуть, — запевнив вояк. — Замріть і дивіться, що я буду робити…

Він, мов тінь, підкрався до перших коней. Тварини ніби й не бачили його. Вони й далі спокійно поїдали соковиту степову траву.

Дружинники здивувалися. Все ж таки він чарівник, цей Глиця. Так про нього думає весь Київ. Недаремно він вміє зупиняти кров, оживляти потопельників, підробляти будь-чий голос і навіть міняти обличчя. Навіть сам Горидід — духовид і жрець Світовида — боїться його, а Кий завжди радиться у важливих ділах.

Ні, хіба ж не дивина? Ось Глиця йде назад, і коні за ним, неначе прив’язані. Він щось шепоче у вухо передньому жеребцю. Невже знає мову коней?

— Чого чекаєте? — сердито прошипів Глиця. — Швидко сідлайте. Що — не бачили такого? Нічого дивного нема. Поживете як я — теж будете вміти…

Хлопці отямилися від подиву, хутко осідлали одинадцять коней, зв’язали їх довгою мотузкою докупи. Глиця знову зник і незадовго повернувся з новим великим гуртом…

Коли на сході запломенів світанок, коли замовкли в лісі нічні птахи-сичі, коли туман густою пеленою вкрив козарський стан, все було готово.

Тридцятеро коней паслося над берегом Рубіжної під захистом кручі, а Святобор, Глиця і десять хлопців-дружинників уже чатували на краю лісу, за густими кущами терну.

Коні поводили вухами, тривожно похропували, стиха нетерпляче били копитами землю. Вояки спокійно прислухалися до гомону ранку, але серця у всіх схвильовано калатали, ніби відмірювали лункими ударами найбурхливіші хвилини життя.

Глиця скоса позирнув на Святобора, задоволено всміхнувся. Ну хто б сказав, що це те сопливе хлоп’я, що в одній сорочечці пробиралося колись до Славути лісовими нетрями? А втім, уже й тоді в ньому жив сміливий дух звитяжця. Він не побоявся кинутися прямо на багаття, ризикуючи обпалити дитячі рученята. Глиця щасливий, що виростив такого юнака, що подарував Кию і яровитам славного дружинника і, може, майбутнього вождя.

Ех і красень же хлопець! Нічого не відгадаєш на його молодому обличчі. Губи стиснуті, очі примружені, постать в напруженні, мов тятива лука. Ось кому б стати вождем яровитів, хоч і молодий!

А Ратибор?! Глиця нікому не відкривав своїх потаємних думок, але давно вже він недолюблював старшого сина Кия, ще з того вечора, коли він пив чашу побратимства з Святобором. Ратибор був завжди холодний, злий, ніколи не мав близьких товаришів, відзначався жорстокістю. І навіть те, що сталося в останній битві, тривожило досвідченого Глицю.

Як трапилося, що весь загін Ратибора потрапив у пастку? Де були вартові, чому жоден з них не вирвався до своїх? Глиця хотів відкрити свої сумніви перед вождем, але не смів у перші дні після поразки, а потім — цей похід…

— Готуйся, — почувся голос Святобора.

Глиця здригнувся, прислухався. Геть чорні думки, майбутнє покаже, де кривда і де правда! Таємне ніколи не буває вічним — мов туман під сонцем, розсіюється воно в потоці бистроплинного життя…

Дружинники приготували луки, насторожилися. Сходило сонце, між клаптями туману засиніло небо. Почувся гомін, іржання коней, брязкання зброї.

— Ведуть! — схвильовано прошепотів хтось.

— Тихо! — суворо обірвав Святобор. — Всі бачать!

Хвилі туману розступилися, показався гурт полонених. Святобор весь затремтів від незвичайного хвилювання і напруження. "Яр-боже, Світовиде ясний! Ти вітаєш нас своїми теплими променями. Осліпи ворогів, дай нам сили!.."

На шиї в кожного полоненого — дошка з двох шматків. Вони зв’язані по три. Тридцять чоловік. Десять рядів.

А хто це спереду? Ратибор! Ну, звичайно, він! Він не прикований до своїх товаришів. Може, козари задобряють його, щоб потім одержати великий викуп у Кия?

І все-таки в душі Святобора тінню, майже непомітним привидом, промайнула неприємна думка. Він на місці Ратибора не йшов би так, окремо від товаришів! Ганьба — так всім ганьба, порівну.

А втім — геть такі думки, треба діяти!

Ось вже виповзли з туману козари. Скільки ж їх? Не менше п’ятнадцяти. Всі на конях.

— Небагато. Справимося! — одними вустами ворухнув Святобор.

Глиця мовчки хитнув головою.

Юнак озирнувся на товаришів, глибоко вдихнув повними грудьми повітря.

— Гей, хлопці! — тихо, але владно сказав Святобор. — Вдаримо на проклятих! Не осоромимо мечів Києва!

Глиця аж засяяв радістю, почувши такі слова. Гарячіше забилося серце, рука твердіше стиснула меч. А хлопці вже ледве стримували себе.

— Починай! — крикнув Святобор.

Мов сердиті джмелі, вилетіли з кущів одинадцять стріл. Сім козарських вояків зі стогоном повалилися на землю. Знявся крик. Полонені змішалися.

Тоді почулося грізне іржання, і з лісу вискочило одинадцять дружинників. Ранкове проміння сонця блиснуло рожевими стрілами на мечах.

Святобор налетів на уцілілих вартових, мов буря. Зав’язався бій. Ратибор десь зник. Над полем, з туману, полинули звуки тривожних рогів.

Полонені впізнали своїх, захвилювалися. З їхнього гурту почувся гучний крик:

— Зрада, Святоборе! Зрада! Ратибор зрадник!

Святобор очманіло подивився навколо. Глиця з хлопцями добиває вартових. Про яку зраду кричать полонені? Ратибор? Де він! Чому він зрадник?

— Тікай, Святоборе! Зрада! — пролунав знову застережливий крик. — Ратибор продався козарам, він зрадив увесь загін!

— Взяти їх! — прогримів удалині гучний голос Ратибора, і в повітрі покотилися войовничі крики сотень козар.

З тирси з’явилися нові ряди ворогів, з-за могили вилетіла козарська кіннота.

О, прокляття! Значить, це правда? Сумніви, неясна підозра, слабкі тіні недобрих почуттів, які ховалися глибоко в душі. Ви віщували страшне лихо для Києва!

— Відступайте до Рубіжної! — крикнув Святобор до полонених. — Там тридцятеро коней. Ми прикриємо відступ!

Полонені розбивають колодки, хапають мечі і рогатини вбитих козар. Та що вдіють виснажені вояки проти хмари ворогів?

Стіною насувається козарська кіннота, вона задавить, затисне жменьку сміливців.

Серце Святобора здригнуло. Та в наступну мить жагуча ненависть заповнила груди. Смерть зраднику!

Вал ворогів ударив з гиком і свистом на яровитів. Дзвонять, крешуть іскри мечі. Славно б’ються хлопці-кияни, мов лозу, кришать-рубають поганих козар.

Ген майорить постать брата. Ні, він не брат — огидний, чорний зрадник! Він на коні, в його руках меч.

Гей, коню, не підведи, неси мене супроти нього! Хай він подивиться в очі кревного побратима! Тепер доля і вірний меч розсудять нас! Дорогу Святобору перерізав білий кінь Глиці, з іржанням звівся дибки.

— Назад, синку! — крикнув Глиця. — Скачи до Києва!..

— Пусти! — гримнув юнак. — Смерть зраднику!

— До Києва, Святоборе! — лунає над полем голос дружинників.

Що вони кажуть? Покинути поле битви? Повертатись до Києва, несучи таку ганьбу? Ніколи!

— Опам’ятайся! — очі Глиці заблищали гнівом. — Київ мусить знати про зраду! Не забувай — ти останній син вождя!

— А ви? — у відчаї закричав Святобор.

— Не турбуйся! Таких, як ми, багато! Хіба не бачив ти — могили стоять в степах?! Скачи, Святоборе, сину мій! Ми затримаємо поганих!

Юнак зацьковано оглянувся навколо. Скоро козари замкнуть лаву, тоді не вирватися від них. Втомилися руки хлопців, пощербилися мечі. О Яр-боже, збережи їх!

Сильною рукою Святобор натягнув повід, повернув коня. Не ховав сліз, що блиснули на очах.

— Прощайте, хлопці! Прощай, Глиця! — гукнув він.

— Ще побачимось! — долинув до юнака голос Глиці.

Вихором промчав кінь мимо полонених, які мужньо відбивалися від піших козар, вискочив на кручу. Група вершників одділилася від могили, погналася за Святобором. Попереду Ратибор. Проклятий! Він хоче спіймати брата. Він зрозумів, чому Святобор покинув поле битви.

Душно. Кольчуга тисне груди, меч палить руку. Хіба для того вояку зброя, щоб з нею втікати? О горе, ганьба!

Ще один погляд, ще одне слово! Товариші, любі мої! Я з вами, я не хочу рятуватися вашими грудьми!

— Скачи, Святоборе! — прогримів застережливий голос. — Мертві наказують тобі!..

Вперед, коню. Тепер уже не можна вагатися. Голос племені кличе юнака, вимагає розуму і рішучості…

ГЛАВА ШОСТА

МЕЧ КИЄВА

1

Кінь скаче з кручі в воду Рубіжної, пливе. Святобор озирнувся. На березі козари зупиняються, не їдуть далі. Ратибор кричить, в чомусь переконує їх.

Ось він сам кидається з конем в річку, пливе.

Кінь Святобора важко виходить на берег по грузькому дну, ламаючи очерети, пробирається на тверде.

Тепер можна вскачки. Вперед, понад берегом, до Славути!

Назад летить пісок, стугонить земля. Кущі верболозу розступаються перед Святобором, синь ріки вітає його, віти беріз кивають ніжно-зеленими косами.

Побережіть красу свою, озера і ріки! Перегородіть дорогу зраднику, розлийтеся перед ним нездоланними прірвами, водокрутами. Не від смерті втікає юнак, а несе в серці своєму важливу звістку яровитам!

Гей, верболози, зупиніть коня ворожого, не пустіть його далі, берези білокорі, сповийте ворога-брата своїми вітами.

Не слухають, не можуть. Все ясніше стукіт копит, все ближче погоня. Минають години шаленої скачки. Кінь задихається від знесилення, по гриві його стікають клубки піни. Та ось вже синіють кручі Славути, вже недалеко рідна ріка.

Святобор озирнувся. Зрадник один, козари не захотіли їхати в чужі ліси. Що ж, тим краще! Хай доля вирішить, кому з нас жити!

Юнак стишив галоп коня.

Він не може більше втікати від зрадника, мов заєць від вовка!

Ану, рука юнацька, молодеча, меч батьківський, не зрадьте!

Весь в піні, підлетів кінь Ратибора, захропівши, звився на задні ноги, викрутив могутніми копитами купу землі.

Зупинилися два брати, два вороги, над плином Славути, на високій піщаній кручі, схрестивши погляди. В дужій руці Святобора блиснув меч.

— На кого здіймаєш меч, вовченя? — гримнув Ратибор, обпікши брата поглядом чорних очей.

— Помовч, зраднику! — пролунала тверда відповідь. — Нам нема про що говорити! Не рідна вже, а ворожа кров тече в твоїх жилах.

Вуса Ратибора піднялися над губами від презирливої усмішки, хижо блиснули зуби.

— Що розумієш ти, хлопчисько? Не зрадив я Київ, а хочу умножити його славу! Батько вже старий і нікчемний дід, а не вояк! Чи розширив він за все своє життя межі племені яровитів? Я не міг більше чекати і вирішив зробити по-своєму!

— А для цього треба було вбити Щека і Хорива, ослабити дружину, віддати на поталу ворогам цілий загін? Якою ціною рвешся ти до влади, виродку?

Ратибор спалахнув, вихопив меч. Могутньою рукою здибив коня, люто прохрипів:

— Тримайся ж! Я виб’ю з тебе вовчий дух, приблудо! Страшно вдарили мечі. Сипонули іскри. Коні зійшлися грудьми, люто гребнули копитами пісок.

О старий, добрий вождь, славетний Кию! Чи думав ти, що сини твої кохані будуть рубатися над предковічним плином Славути? Чи таку долю готував ти їм, з’єднуючи їх руки над кревними чашами, пестячи їх

в дитинстві шорсткою долонею? Де ти? Чому не станеш серед них, не розбороніш батьківською десницею?

Зціпивши зуби, б’ється Святобор. Він молодший, він слабший від Ратибора. Та думи про помсту, згадка про батька і слова товаришів наснажують його. Німіє рука від напруги, але десниця твердо стискує меч.

Кінь втомився, він присідає на задні ноги. Удар! Ще удар! Ніби злий дух водить мечем Ратибора. Мстивим вогнем горить його погляд.

О горе! Кінь Святобора спіткнувся, впав. Юнак зірвався з землі, скочив на ноги.

Пізно! Меч брата з силою рубонув його по шолому. Перед очима Святобора спалахнуло пекуче полум’я, кинуло його в темне провалля.

Розкинувши руки, впав він з кручі, перевернувшись в повітрі, долетів до води. Бризнула хвиля.

Ще розпалений боєм, Ратибор скочив з коня, нагнувся над кручею. Він ясно бачив тіло брата, яке безсило поринало у воду. З-під шолома плинула чорна кров.

Ось юнака підхопила сильна течія і потягла на дно. Десь в глибині потоку проти сонця блиснув блакитною стрічкою меч Святобора.

Ратибор відступив од кручі, полегшено зітхнув, витер об вовняну накидку меч.

Похитуючись, наблизився до коня, важко скочив у сідло. Тепер вже ніхто не міг стати йому на заваді.

Шлях на Київ був відкритий…

2

На вежах Києва затрубили роги. Залунали вітальні крики. Шум долинув до слуху вождя. Кий неспокійно заворушився на своєму ложі, піднявся на лікоть.

— Голесю, дружинонько. Що там? Чи не повернувся Святобор з походу?

Ластівкою метнулася старенька до вікна, радісно сплеснула руками.

— О мужу мій, це Ратибор!

— Ратибор?! Світовиде, слава тобі! Гей, хлопці, підведіть мене!

Два дружинники ввійшли до світлиці, підхопили Кия під пахви, вивели поволі на ґанок.

До воріт, справді, під’їжджав Ратибор. Кінь його був змучений, весь в піні, одяг запилений.

— Сину, — аж застогнав старий вождь, простягаючи до нього руки. — Кров моя! Ти живий-здоровий, слава Перуну!

— Живий, тату, — понуро відповів Ратибор, злізаючи з коня. Він важко ступив кілька кроків до ґанку і зупинився, опустивши очі долу.

— А де ж Святобор, — майже не дихаючи, прошепотіла Голеся. — Де інші дружинники?

— Загинули! Всі загинули в битві з проклятими козарами, визволяючи мене!.. Тату, нене! Я не хотів їхати до Києва, але вони наказали мені! Глиця, Святобор, інші хлопці — всі кричали мені: до Києва! Чому ви так дивитесь на мене? Хіба я невірно зробив, тату?

Кий не відповів. Тільки довгі сиві вуса його опустились на груди, схилилося донизу високе чоло та погасли ясні очі. Скупа сльоза викотилася з-під повік і заблищала проти сонця, провіщаючи велике горе вождя. Мабуть, дуже любив нерідного сина свого старий Кий.

А Голеся вдарилася об землю, заквилила, мов чайка над Славутою.

— Ой соколе мій, Святоборе! Ой надіє моя, мій сину коханий, ясноокий! Пішов єси від мене в далеку країну, не випивши келиха на тризні по батьках своїх! Де ж могила твоя, де кості твої шукати? Чи на дні ріки бистроплинної, чи в нетрях лісних, чи в хащах вовчих, чи в степах огрянських? Вип’ють любі очі твої ворони-круки, кості розтягнуть вовки-лихоманці. Ой дитино моя юна, та не дожив ти до любої дружиноньки, не намилувався щебетанням дитячим, не подарував яровитам нових дружинників чи красних дівчат!..

Аж перекрутився від того голосіння Ратибор. Кияни, що стіною обступили хороми вождя, похнюпили голови, а старий вождь, спершись руками на плечі дружинників, владно сказав:

— Гей, жона, не плач! Не плач, мати, за сином своїм! Не він один кості свої зложив у рідну землю, захищаючи її, не його одна кров окропила бур’яни на рубежах Києва. Слухайте, яровити, слухайте, товариші-дружинники! Важко мені, чую — смерть скоро прийде! Сили нема в руках. Меч Києва в інші руки треба передати. Ану, скликайте дружину, готуйте жертву Яр-богу. Чому похнюпили голови? Хіба не кожного ранку сходить сонце? Хіба ніч буває вічною? Гей, кияни! Всі до жертовника. Ведіть мене, діти!..

…Сонце ніби спинилося вгорі. Воно немилосердно палило голови киянам, але всі стояли непорушно. Дим від жертовника рівною синьою цівкою здіймався в безхмарне небо. Навколо по обрію пливло марево, дерева колихалися від парких потоків повітря. Все навколо замовкло, мов очікувало чогось надзвичайного.

Горидід схилився над курищем, пробурмотів кілька слів. Потім одступив убік, закутався в довгу чорну запону і завмер зловісною примарою.

Наперед вийшов Кий, важко опустився на коліна. Вклонився Світовиду, потім меншим ідолам Перуна і Волоса. Яровити жадібно прислухалися до пристрасних, сповнених болем, слів вождя:

— Світовиде, владико небесного вогню! Життєдайний Яр-боже! Перуне святий, володарю громів і блискавиці! Мабуть, Київ прогнівив вас, що таку страшну кару послали яровитам? Кращі вояки наші загинули від мечів ворожих, сила Києва підточена! Хто захистить сім'ї яровитів од поганих козар і огрів, хто замінить мою слабіючу руку?

Ратибор переступив з нога на ногу, важко засопів. Горидід гостро поглянув на нього. І від того погляду син вождя чомусь аж затремтів.

А Кий вів далі свою молитву — натхненний і суворий:

— Один син у мене лишився, одна надія. Йому нині вручаю я меч вождя. Яровити! Ви чуєте? Батьком він мусить стати племенам, дружнім Києву! Дружино бойова моя! Слухай його повелінь. Боги предків наших, укріпіть його руку!

Замовк старий вождь, подав знак дружинникам, щоб підвели його з землі. Відстебнув важкий меч, оздоблений золотом, від пояса, поцілував. Довго дивився на нього, схиливши голову.

— Зброя моя вірна, незрадлива. Довго ти служила мені в грізні, небезпечні дні. Не заплямована ти підступом, зрадою, невинною кров’ю, а увінчана святою славою в боях з напасниками. Так же служи вірно і чесній десниці сина мого Ратибора!

Кий простягнув меч на витягнутих руках назустріч сину. Той пожадливо подався вперед.

І в ту ж мить з неба майнула сліпуча блискавиця прямо в середину високого жертовника. Страшний грім оглушив юрбу. Передні яровити попадали ниць. Вогнище на жертовнику розметало вщент, чотириликий вид Яр-бога розколовся навпіл. Натовп завмер, вражений небаченим чудом.

Першим отямився Кий. Він тривожно поглянув угору, простягнув руки до сонця, що ховалося в туманній млі прозорих хмарок.

— Яр-боже! Перуне! Що значить це диво з небес? Невже слова мої противні вашій волі?

На сонце набігла чорна хмара, навколо поплив морок, і знову загриміло вгорі, і грім відлунився далеко в славутинській долині. Натовп заворушився, зашумів.

Ратибор — блідий і збентежений — все ж не втратив сили духу. Він підступив до батька, схопив руками держак меча.

— Батьку! Про диво поговоримо потім, а тепер я жду меча. Хіба не вибрав ти мене вождем при всьому народі?

В натовпі почулися гнівні крики:

— Це блюзнірство! Хто має право переривати вождя? Не чувано такого, відколи сонце сяє над нашим краєм!

Кий відступив від сина, ніби вперше подивився в його очі. Не сховалися від погляду вождя ні злі вогники в зіницях, ні судорожні рухи Ратибора, ні його неспокій. Який чорний крук гніздиться в серці сина, чому ховає він свої очі від батька?

Серед тиші почувся голос Мечибора. Найстаріший дружинник наблизився до жертовника і спокійно мовив:

— Кий! Небо послало знак супроти Ратибора! Не слід йому передавати меч Києва.

— Старий дурню! — скипів Ратибор, хапаючись за меч. — Ти забуваєш, з ким говориш!

Поорane зморшками, бронзове обличчя Мечибора потемніло від гніву, з-під сивих брів метнулися блискавки.

— Ще коли твій батько грався в пісочку на березі Славути, меч мій уже падав на голови ворогів! Голос Мечибора, я гадаю, чого-небудь вартий!

— Він правду говорить! — різко вигукнув хтось з натовпу.

— Жертву в ім’я нового вождя небо не приймає!

— Зачекати!

— Слушно говориться, — прошуміло в колі старшин.

Ратибор задрижав од люті, повернувся до батька.

— Що скажеш ти?

— Те саме, — суворо і печально прокарбував Кий, одягаючи меч. — Слово старшин — закон для всіх! Нині ж воно скріплене богами!..

— Звідки ви знаєте, що сказали боги! — закричав Ратибор. — Ви навіть не запитали про це духовида. Гей, Горидіде! Чому замовк?

Горидід впився гострим поглядом в сина вождя, ніби хотів просвердлити його наскрізь. Тонкі губи його стислися, сухі пальці зібгалися в міцний кулак. Та ось жрець опанував себе, підняв очі до неба і дрижачим голосом промовив:

— Покорись волі богів, Ратиборе! Хай буде так, як вони задумали!

— Прокляття! — заскреготів зубами син вождя. Шулікою кинувся він з натовпу, підбіг до коня, скочив у сідло, вдарив його нагаєм. Аж застогнала земля під копитами, хмара куряви вкрила вершника. Тільки слід простягся до воріт з Києва.

Куди помчав Ратибор? Куди понесло його мстиве почуття злоби і відчаю? Хіба не бачить він, що позаду залишаються рідні яровити, хворий батько, старенька мати? Хіба не ці кручі виплекали, виняньчили його?

Не чує, не бачить. Затих стукіт копит, мовчить далина.

І тоді застогнав болісно Кий, захитався, впав на землю непритомний. Дружинники підхопили його і понесли до хоромів. А в натовпі знявся крик, гомін і полинув тривожно понад київськими кручами, понад водами старого Славути…

ГЛАВА СЬОМА

СМЕРТЬ КИЯ

1

Не загинув Святобор від зрадливої руки. Тільки погнулася добра київська бронза на шоломі, оглушив юнака могутній удар меча. Сильна течія понесла його і кинула до берега, між коріння верболозу. Цього не бачив Ратибор…

Мов у сні, знемагаючи, Святобор виповз з води, впав головою на мокрий пісок. Тінь важкого забуття вкрила його свідомість.

Минув день. Над Славутою впали сутінки. Заблимали у високості ясні зорі. Привітно покотився по небу місяць.

Юнак все лежав непорушний, німий. Хвиля рідної ріки по-материнськи колихала його, віти верболозу сповивали, співаючи сумні, ледве чутні пісні.

Дивні сни виділися Святобору. Він ніяк не міг збагнути, що діється навколо. Що воно хлюпає прямо біля голови в нього, що це за світлячки вгорі. Вони грають-переливаються розмаїтими вогнями, ніби квіти росяні в степу на світанку.

Як приємно. Тільки в голову пече… Заснути б…

Нене! Де ти? Твоєму сину боляче… Заколиши його, заспівай ніжної ласкавої пісні.

З туману виринає прозоре обличчя жінки. Воно непорушне, з тьмяними очима. Хто це? Ненька Голеся? Ні… це не вона. Це інша мама… давно померла, що лежала на галявині з козарською стрілою в грудях. Навіщо з’явилась до мене, рідна моя, з машкарою смерті? Я хочу пісні, колискової пісні!

Мара зникла, і знову перед напівзаплющеними очима Святобора засіяли світлячки. Потім десь здалека долинули звуки пісні, чудової пісні. Хто ж співає її?..

В мороці ночі, в плюскоті хвилі, в мерехтінні блискітливої дороги, яку прокладає місяць серед плину ріки, народжується дивна, чарівна пісня. Дівочий тихий голос виводить її, вплітаючи в слова жагу і пристрасть серця та душі.

Діду-Славуто, батьку безсмертний,

Знаєш ти давні часи…

Звідти, від наших предків далеких

Вість принеси… Гей, принеси!

Святобор заворушився, хотів звестися на руках. Нема сили. О, як хочеться побачити, хто ж має такий чарівний голос…

Потім від нас забери наші думи.

Пісні і казки на хвилю збирай.

Дальнім нащадкам через століття

Все передай… Гей, передай!

Все ближче голос. Ось уже чути хлюпання весла. Пісня стихла. До слуху Святобора долинув тривожний вигук:

— Тату! Чи бачиш — щось блищить! Ніби шолом…

— Показалось, дочко, — прошамкав старечий голос. — Краще слідкуй за сіттю. Давай обкидаємо цей кущ, тут я назирив добрячого сома. Два рази вже він показував мені хвоста…

— Ой зачекай, тату! Ти тільки поглянь — це людина. Дивись — кольчуга, в руці меч. Може він живий?

— Справді, дочко, людина. А я, старий дурень, недобачаю. Ану, греби…

Де ти, добре створіння! Ближче, ближче. Говори, говори, хай вічно бринить твій голос — приємний, мов ласка матері. Чи, може, ти тільки приснилась мені?..

Човен ткнувся в берег. Ніжні дівочі руки торкнулися повік Святобора. Почулася схвильована мова:

— Живий, тату. Це київський дружинник. У нього кров на лиці. Скоріше в човен його…

Сильні, дружні руки витягли Святобора в човен, поклали на м’яке сіно. Юнак розплющив очі.

Хто це над ним? Чиї чорні, блискучі очі, бліде личко? Коси тугими звоями обкрутилися навколо струнκої шиї, повні вуста шепочуть ніжні пестливі слова.

— Русалка річкова, — ледь вимовив юнак, слабо усміхнувшись. — Ти русалка…

— Ні, ні, — схвильовано відповіла дівчина. — Я рибачка. Ось мій тато — рибалка. Його зовуть Коренем, а мене Ружею…

— Ружа, — заплющив очі Святобор. — У нас під вікном… розквітають щовесни… Ненька доглядає їх… Ти правду кажеш, бо схожа на ружу…

— Марить, — жалісно озвався Корінь. — Треба везти його додому.

— Додому! — скрикнув Святобор, знову приходячи до пам’яті. — Я хочу додому…

— Ми ж не знаємо, звідки ти, юначе? — прошепотіла Ружа. — І чом лежиш тут поранений. Адже козари за Рубіжною… Вони не доходили сюди.

Святобор звівся на руку, сів, оглянувся навколо. Помовчав згадуючи. Побачив у промінні місяця високу кручу над плином ріки. У вухах пролунало жалібне іржання коня. З туману виринуло обличчя Ратибора — злобне, страшне. Юнак здригнувся.

— Згадав! — скрикнув він, схопивши дівчину за плече. — Згадав, — повторив він пошепки. — Велике горе, яровити, нависло над Києвом. Чорна зрада…

— Звідки? Як? — непевно запитав старий Корінь.

— Ратибор — син Кия — зрадник, — відповів юнак. — Я бився з ним на оцій кручі… впав у воду, поранений… а потім нічого не пам’ятаю.

— Хто ж ти? — скрикнула вражена Ружа. — Звідки?

— Молодший син вождя… Кия, — понуро промовив Святобор.

Дівчина стиснула ніжними долонями руку юнака, зазирнула йому в очі.

— Що робити? Говори!..

— Мені треба бути в Києві, попередити… Чи далеко туди?

Корінь з сумнівом похитав бородою, переглянувся з Ружею.

— Тут Київ Лов. Колишнє рибальство батька твого. Ще далеченько добиратися тобі…

— Горе мені, — застогнав Святобор. — Де ж дістати коня? Не можна гаяти часу, яровити…

— Не турбуйся! — раптово перебила його Ружа. — Лягай на сіно, спочивай. Завтра надвечір ми будемо в Києві.

Юнак радісно притиснув руку дівчини до своїх грудей, поцілував старого Кореня в щоку. Хвиля полегкості вдарила в груди, залила серце гарячим потоком, покрила свідомість Святобора саваном забуття…

О юні серця, відважні душі, сильні руки! Чи врятуєте ви дворища київські від чорної руки, чи зупините меч, що навис над племенем яровитів?

Мовчить ніч, вирує Славута. А маленький човен вперто розрізує його могутній плин, прямує вгору…

2

Пізньої ночі кінь Ратибора зупинився в глибокій лісовій долині, недалеко від Києва. Син вождя пригнувся до гриви, поглянув поверх дерев.

На тлі тьмяного неба видно було покручене верховіття трухлявої вікової верби.

— Здається, тут, — прошепотів Ратибор полегшено.

Прислухавшись до шуму ялин, він піднявся в луці сідла і крикнув совою. З гущавини почувся такий же крик. Ратибор скочив з коня, припнув його до стовбура найближчого дерева.

З хащів з’явилася постать в чорному довгому вбранні, наблизилася до сина вождя.

— Все пропало! — почувся пригнічений голос Ратибора.

— Я знаю…

— Звідки?

— Горидід послав голуба, доки ти скакав сюди. Гарячий ти, Ратиборе! Гарячність і призвела до невдачі…

— А блискавиця? — скрикнув Ратибор. — Чому це сталося саме тоді, як батько передавав мені меч?

— Випадково, — прозвучала сувора відповідь. — Повір мені, ще нічого не пропало. І блискавиця могла бути знаком твоєї майбутньої величі. Горидід передає таке…

Невідомий в чорному схилився до Ратибора і щось зашепотів йому на вухо, ніби боявся, що ніч підслухає темні слова.

Син вождя відступив крок назад, захитав заперечливо головою.

— Ні, ні! Тоді всі одвернуться від мене!

— Не говори дурниць. Хіба ти вже не ступив на цю дорогу? Хіба не буде те ж саме, якщо яровити дізнаються про зраду дружини? Про смерть Святобора! Іншого шляху нема. Ще день-два, Кий передасть меч Києва в інші руки, тоді — прощайся з владою… А так — ти візьмеш в руки велику силу. Сила — це все! Хто посміє тоді сказати слово проти тебе?

Ратибор довго стояв задумавшись. Вітер свистів пронизливо між густими вітами ялин, а синові вождя здавалося, що то завиває буря в його холодних пустих грудях. Нарешті, він рішуче махнув рукою, глибше насунув на чоло шолом.

— Іду!

— Я буду молитися за тебе, Ратиборе!

— Не молитися треба, а готувати підземний хід. Сповісти Горидіда…

— Добре. І не забудь — жерці Світовида рівняли для тебе дорогу. Вони й мусять одержати половину твоєї майбутньої слави…

— Не забуду! — крикнув Ратибор, вискакуючи на коня.

Затріщало гілля, застугоніло коріння. Темрява ночі миттю поглинула вершника з конем.

Ратибор зупинився на високій кручі Славути, зліз з коня. Скрегочучи зубами, вихопив меч, сильними помахами зрубав кілька кущів бузини, мов хотів вилити кипучу злість, що переповнювала груди.

Потім схаменувся, сів над прірвою, задумався тяжко.

Місяць сховався за хмару, потемніло. Ніч невпинно котилася над землею яровитів. Треба було діяти. Ще якийсь черв’як точив сумління Ратибора, змушував його вагатися. Світлі і темні образи боролися в його свідомості, штовхали розум в різні боки.

А втім, що вагатися! Хіба є в нього вибір? Дорога тільки одна!

Рішуче підвівся Ратибор, взяв коня за повід, повів крутою стежиною поміж бур’янами і глинищами до води.

Кінь хропів, червоним оком поглядав на господаря, перед водою здибився на задні ноги. Не хочеться йому йти в холодний плин.

— Н-но! Проклятий! — ударив тварину Ратибор, сильною рукою смикнув вудила.

Могутня течія підхопила коня з вершником, понесла навскіс до лівого берега. Важко пливти коню, та він звик до всього — і степи, і ріки, і ліси та болота — безліч доріг і стежок міряли його натруджені нога. Ось і берег. Піски, лози. А далі — дрімучі ліси.

Тільки звірячі стежки в тих нетрях, доріг нема. Та Ратибор рішуче поганяє коня, прямує до полудня.

Ніч стає ще густішою. Ніч і в душі Ратибора. Чорна змія залягла в нього біля серця. Свою лють він зганяє на мокрих боках коня, і той, мов ошалілий, несе його все далі від рідного Києва.

Погане діло задумав старший син вождя. Ой погане! Шлях його лежить до Рубіжної, до стану козар, яким продав він честь, товаришів, своє плем’я. Еге ж, вороги з охотою підуть на чорне діло! Вони давно мріють зовсім підкорити волелюбних яровитів, підточити їхню силу…

Ні на хвилю не зупиняє шаленого галопу Ратибор. Посилюється вітер, свистить в буйному гіллі, розгойдує віковічні дерева.

Жахливим вогнем палають очі зрадника, жар злоби пече серце, луною котиться в лісових хащах стукіт копит, лякаючи сонних птахів. Чорні хмари мчать у небі, то розходяться, то сходяться дивним страхіттям, наповзаючи на сріблисте коло місяця. Десь в заростях чується зловісне скигління сича.

Ой недобре віщує той сич!

З

Журно бринить вода за човном, в сутінках світанку пропливають мимо піщані кручі, поросли травами і лозами.

Святобор розплющує очі, підіймає руку, торкається нею до голови. Легше. Голова перев’язана чистим шматком полотна. Звідки воно? Хто це зробив? Еге! Це ж його нежданa рятівниця. Ружа…

Ось вона. З веслом в руках. А де ж Корінь — батько її? Чому вони самі?

Ружа зустріла погляд хлопця, привітно кивнула. Зрозуміла запитливий вираз.

— Батько залишився в Київ Лові, — прошепотіла вона. — Не турбуйся, юначе…

— А сама ти хіба справишся? — непокоїться Святобор.

— Все буде добре. Спочивай…

Дівчина приязно всміхається, лагідні чорні очі проникають в саму душу юнака, тривожать схвильоване серце.

— Я вірю тобі, — тихо промовляє Святобор. — Ти така… дивна…

— Дивна? — широко розкриває очі Ружа. — Чому дивна?..

— Не знаю, — соромиться юнак, схвильований незнаним почуттям. — Я ніколи не зустрічав таких дівчат… Мені хочеться, щоб ненька Голеся побачила тебе. І потім… щоб не розлучатися… Ніколи…

— Кому не розлучатися? — не розуміє Ружа.

— Нам… удвох!

Ружа з несподіванки паленіє, перестає гребти. Потім щоки її бліднуть, але очі — гарячі, темні, мов ніч очі, палахкотять щастям.

— Ну, чому мовчиш? Хіба ти… не зрозуміла мене? Чи, може, такий, як я… негожий для дружини тобі?

Ніби спів соловейка, лине її голос, проникає солодкими п’янощами в груди:

— Я розумію, юначе… Поглянь — очі скажуть тобі про все… Тільки… хай вирішує доля…

— Хай! — радісно згоджується Святобор, знеможено відкидаючись на сіно.

Пахнуть трави, співає хвиля, вимальовуються в світлі ранку високі кручі над Славутою. Ще далеко до Києва, ще багато проток і вирів треба минути, доки Київ узнає про ганебну зраду.

— Може, відпочинеш, люба дівчино? Дай мені весло…

— Лежи, юначе. Набирайся сили… Хто знає, що чекає нас попереду?

Велике горе і нечуване щастя, незмірна печаль і славетна дорога! Ось що чекає вас на шляху життя, мужні, юні серця…

4

Не спиться вождю. Вже друга ніч, як нема Ратибора. Куди помчав він, де водить його недобре почуття зла і ненависті?

Вже давно помічав Кий, що з Ратибором не все гаразд. Старший син був погірдливий, замкнутий, зневажав простих людей — ремісників, хліборобів. Думалося батьку, що все це пройде в перших боях, що дружба вояцька, небезпека походів змінять крутий норов сина.

І ось — сталося страшне! Холодна рука жаху стискує серце Кия, свідомість його перебирає події останніх днів. Незрозуміло, дивно, нечувано! Загибель братів Кия, кращих дружинників, молодшого сина і, нарешті, несподіване чудо біля жертовника. Що ж таїться в замкнутому серці Ратибора, де він, чому не вертає додому?

Моторошно вождю. Щось давить його за горло. Він чує, знає… це смерть стоїть рядом і, сміючись, холодною рукою торкається до нього.

Відчепись, кістлява маро. Я знаю, що отруєні козарські стріли роблять свою справу. Навіть Глиця нічого не міг вдіяти з отрутою. І скоро мені доведеться лягти в землю разом з братами, поряд з сестрицею Либіддю. Я не боюся тебе, смерть! Однак зачекай трохи!..

Хай Київ вибере міцного, мудрого вождя, якщо син мій недостойний. Хай згуртуються знову сили яровитів, щоб земля рідна мала надійний захист. А тоді можна спокійно лягти в могилу…

Прекрасний краю мій. Може, ще багато разів народжусь я з ласки Світовида, і кожен раз без жалю помру, аби тільки ворожі ноги не топтали тебе, аби тільки малі діти весело щебетали по берегах Славути, аби тільки не розвіювалися пожарищами домівки яровитів!..

Кий підводиться на ложі, закутується в ведмежу шкуру.

Морозить. А потім відразу душно.

Покликати Голесю.

Ні, не треба. Хай спочиває вірна жона — вона теж одною ногою в могилі. Втрата Святобора зовсім доконала її.

Вождь дивиться в пітьму, за віконницю. Дивно, казково пливе по темному небу місяць, поринає в пелену хмар, знову виходить. Далеко по воді Славути тягнеться чудесна срібна мережка, ніби добрі духи тчуть там дивовижну дорогу в чудове майбуття…

Майбуття! Що таїш ти в собі? Що готуєш ти моєму племені? Які муки, страждання чи, може, великі радості і щастя? А чи прийде хоч в далекі часи спокій і незатьмарені дні для нащадків? Чи завжди треба буде гострити мечі і кидати рала, щоб захищати рубежі землі рідної?..

Ніч мовчить.

Думки, мов кажани, обсіли голову Кия, розпирають череп.

Сину, де ти? Що хочеш, чого прагнеш? Невже чорні думи твої перемогли добрі слова батька і ніжну любов матері?

Знову вождь безсило опускається на спину, втомлено заплющує очі…

Раптом надворі гримнули двері. Брязнула зброя. Почувся голос Ратибора.

Кий стрепенувся. Прийшов. Повернувся син!

Відчинилися широко двері, і до світлиці вступила темна постать сина. В примарному світлі місяця його бліде обличчя дивно посміхнулось.

— Батьку, — глухо сказав син. — Пробач мені. Недобрі почуття штовхали мене на різкі слова. Я довго думав… і зрозумів свою помилку… Пробач!

Кий радісно, зворушено простягнув руки, обняв Ратибора, притиснув до себе. Пестив холодну кольчугу старечими руками, мов хотів відчути крізь метал живе серце сина.

— Ратиборе, сину мій рідний! Я щасливий, що ти все розумієш… Збагнути хворобу — це значить вилікувати її. Відкинь гординю. Нема більшого щастя, ніж віддавати себе, свою душу іншим, відкривати багатство серця свого для світу… Сядь, любий мій… посидь біля мене… Налий меду в роги, вип’ємо з тобою… Щоб все лихе втекло з нашої господи, з наших сердець…

— Добре, батьку!

Ратибор хутко метнувся в кут, де стояли діжечки з медом, націдив тремтячими руками в роги золотистої рідини, щось сипнув у один ріг. Твердо ступаючи, наблизився до ложа, подав одну посудину батьку.

Кий взяв тремтячою рукою ріг, підняв погляд вгору. Мов привид, чорною тінню стояв перед ним Ратибор. На темному обличчі не видно очей. А як хочеться вождеві побачити їх вираз!

Він підняв ріг.

— Мир, сину?

— Мир, батьку! — хрипко відповів Ратибор і хутко перехилив свій ріг. Потім різким рухом відкинув його в кут.

Кий припав до питва, повільно перехилив, полегшено зітхнув. Ратибор відступив крок назад.

— Куди ж ти, сину? Дай руку… Ти тремтиш? Чому?..

Ратибор не встиг відповісти. На ґанку почулися голоси. До світлиці хтось зайшов.

— Хто тут є? — почувся голос Святобора.

Ратибор метнувся від батька. Кий несамовито скрикнув.

— Сину! Живий? Дитино моя!

В запічку спалахнуло полум’я. Світлиця осяялась багряним вогнем. Святобор блідий, мов мрець, з перев’язаним чолом, наблизився до Ратибора. Той з жахом позадкував од нього, вхопився за меч.

— Сини мої, що з вами?

— Тату! Ратибор зрадник Києва! Він зрадив дружину, хотів убити мене! Оця дівчина врятувала мене від смерті!

З-за спини Святобора виступила струнка постать Ружі.

— Це правда, Кий, — сказала дівчина.

— Геть! — страшно закричав Ратибор. — Ти мертвий! Я бачив твій труп! Ти привид!

Кий судорожно підвівся на ложі, вхопився руками за горло.

— А-а-а! Пече мене, пече! Що ти дав мені? Допомо-о-о-жіть… Ти отруїв мене…

— Устиг! — болісно вигукнув Святобор, вихоплюючи меч. — Проклятий батьковбивця!

Мечі кресонули іскри. Злякано метнулася в куток Ружа. Тьмяним поглядом дивився Кий на жахливий двобій синів своїх, уже майже нічого не розуміючи потьмареною свідомістю.

Нестримні були удари Святобора. В них юнак вкладав і жадобу помсти, і біль утрати батька, і почуття ненависті до зрадника. Не витримав Ратибор, вислизнув за двері, зник у темряві.

Важко дихаючи, Святобор кинувся до батька, обняв його голову, припав до рідного обличчя.

Пізно!

Слабшав подих, гасли очі… Святобор затряс батька за плечі, з надією зазираючи в спотворене стражданням обличчя.

— Тату! Рідний! Не треба! Зачекай!

Повіки Кия затріпотіли, з вуст зірвалося передсмертне шепотіння:

— Ти… одна моя надія… Ось воно…. нещастя, яке… віщували боги… Рятуй народ свій, Святоборе…

Ледве стримуючи сльози, припав до Кия син.

— Добре, тату!

— Поклянись!

— Клянусь рідною землею!..

Голос старого вождя обірвався. Ще раз блиснули з-під сивих брів його очі і померкли. Смерть змахнула своєю косою.

Надворі залунали страшні крики, прокляття. В світлицю вбіг дружинник з оголеним мечем. Плече його було розрубане, рука безсило звисала донизу.

— Зрада, Кий! — закричав він. — Ратибор провів підземним ходом козар, вони в Києві!

Святобор кинувся до Ружі, штовхнув її до дверей, що вели в глибину світлиці.

— Біжи! Там конюшня. Продереш очерет, вилізеш надвір! Знайди неньку, вона сховає!

— А ти?

— Біжи! — крикнув Святобор. — Я затримаю їх! Хіба не бачиш?

В світлицю ввалилося кілька темних постатей. Навіть по смердючому духу вивернутих кожухів юнак упізнав козарських вояків.

Свиснули мечі. Впав один козарин, другий. Десяток інших шуліками кинулися на Святобора, стиснули, обеззброїли. Шарпнувся юнак раз, вдруге! Даремно!

До світлиці заскочив Ратибор, торжествуюче зареготав:

— Ага! Попався? А де ж дівчина?!

Святобор злякано озирнувся. Невже не послухалась? Невже спіймають?

Ружі не було.

Ратибор гидко вилаявся, кілька хвилин з ненавистю дивився в обличчя брата.

— В підземелля його! — крикнув він. — Хай охолоне трохи!

Козари повели Святобора надвір. Світало. Біля ґанку, в калюжі крові, лежало двоє вартових, а біля воріт ще два. Чорні вершники з гиком і свистом гасали по Києву, грабували землянки.

Сірі хмари похмурою пеленою вкривали заплакане небо. Грізно бив у стрімкі береги високою хвилею суворий Славута. По землянках жінки в розпачі оплакували чоловіків і синів, які загинули від підступної, зрадливої руки…

Цього ранку влада над родами яровитів повністю перейшла до Ратибора…

ГЛАВА ВОСЬМА

ПРОКЛЯТТЯ МАТЕРІ

1

Плаче-побивається, припавши до грудей покійного вождя, стара Голеся, рве коси на собі, обливає слізьми дороге обличчя.

— Дорогий муже, господине мій! Відійшов ти до предків славних своїх, не попрощавшись зі мною. Не в славному бою ти поліг, а від руки того, кого називав надією своєю. Не мовчи, дружинонько мій коханий, озвися хоч словом, забери і мене з собою на твою нову дорогу!..

Навіть козарські вояки, що допомогли зробити злодійське діло, суворо і задумано завмерли навколо, слухаючи стареньку, що мов горлиця, побивається над Києм. Понад городищем лине її голос, сповнений віковічного жалю, нестерпної туги.

Ронять сльози жінки, в безсилій люті стискають руки беззбройні чоловіки.

Чинити спротив даремно. Густі лави козар-найманців оточили Київ, охороняють хороми нового вождя — Ратибора. Вони силою зганяють людей до жертовника Світовида, де буде пишний похорон старого вождя.

Похмурі і пригнічені йдуть яровити проводжати в останню дорогу засновника Києва, бійця і трудівника, улюбленого всім племенем Кия…

Ой страшне діло ти зробив, Ратиборе!

Нема рятунку тобі ніде — ні на цьому світі, ні в країні Світовида. Умреш — не проститься тобі богами неймовірне злочинство твоє; зогниєш у землі — а нащадки довго ще проклинатимуть ім’я твоє, і чортополохом, густими бур’янами заростуть місця, де ступала твоя зрадлива нога, де лежатимуть твої чорні кості…

2

Святобору снився-марився дивовижний сон. Ніби веде його ненька Голеся по берегу Славути і розповідає щось ніжне, хороше. Святобор ще маленький, його босі ноги втопають в жовтому прибережному піску, вітерець пустує білим чубом, лагідна хвиля несе на своїм хребті весняну прохолоду з далеких країв.

Так гарно, так приємно Святобору. Хочеться знятися і полетіти.

— Ще полетиш, синку! — бринить голос матері. — Виростуть крила і полетиш!

Раптом на ясне сонце насуваються чорні-пречорні хмари. Страшна мла покриває землю. Згасають чарівні фарби лісів, степів, садів, змовкають пісні птахів.

Веселий гомін дня німіє під смертоносним подихом темнющої хмари.

Славута почорнів, люто заревів, гніваючись на дракона, що поглинув сонце. І Святобор теж сердиться на нього. Хто послав страшну хмару, чому люди не можуть вільно грітися в промінні осяйного Яр-бога?!

— Мамо! — гаряче прохає Святобор. — Дай мені крила. Адже ти все можеш… Я хочу полетіти до сонця, я розжену ті чорні хмари!

— Лети, синку, — чується печальний голос матері. — Моя любов благословляє тебе…

І Святобор відчуває, що незримі крила виростають за його плечима і несуть його в небо. І, дивуючись, бачить Святобор, що це вже не хмара, а чорна запона важким, непроглядним саваном заслонила чарівне світло сонця від людей… Хто повісив її, яке зле божество? Ба! З-за хмар виринає зловісне обличчя Ратибора! Чому сміється він так жахливо?

Та ось Ратибор зникає, натомість висувається з-за туману страшна морда козарина. В руці в нього крива шабля, велетенські зуби ошкірені в реготі. Та Святобор не боїться нічого. Він безстрашно летить назустріч ворогу, все вище і вище несуть його материнські крила. Ось юнак хапає сильною рукою темну запону і рве її!

Лунає оглушливий грім, ясний промінь осліплює Святобора. Він падає стрімголов на землю… і прокидається…

Темно… Навколо цвіль і затхлість. Де це він? Що за дивний сон?

Це ж підземелля, глибокий льох на дворищі батька. Підлий зрадник Ратибор кинув його сюди, закривши згори важкою дубовою лядою. Звідси не вийти, не вилізти без допомоги. А хто ж допоможе? Дружина обеззброєна, кругом вороги…

Святобор охопив руками голову, міцно стиснув, тамуючи нестерпний біль. Спізнився, не встиг! Один день — і все загинуло. Яка ганьба, яке горе для Києва!..

Юнак припав чолом до мокрої глини, застогнав од безсилої люті. О, якби все було кошмаром, сновидінням! Зараз би закінчилося все… і навколо засіяв би сонячний день, і лагідно усміхнулася мати старенька, і суворо-ласкаво привітав братів батько…

Братів? Де ж він — брат? О Яр-боже! Це не сон! Чорний яструб долі пролетів над племенем яровитів, розбив щастя народу. Батько мертвий, зрадник-брат в хоромах вождя… Що робити?

Святобор обіцяв батьку… що? Що він обіцяв? У чому клявся? Рятувати яровитів. Поклявся, а сам попав у смердючу яму. Тепер Ратибор уже не випустить його живим!

Ні звуку не доходить в морок підземелля. Всі забули про нього. Може, Ратибор хоче заморити його голодом? О, в нього вистачить злості.

Вгорі мерехтить в маленькому отворі світло блискавиці, лунають могутні удари грому. Яка страшна гроза! Мов саме небо ридає над зганьбленим Києвом.

Та що там над лядою? Якесь шамотіння. Шепіт…

— Святоборе! — почувся тихий голос.

— Хто це? — відгукнувся юнак, зриваючись на ноги.

— Ружа… Тільки тихше, прошу тебе…

Ружа! Серце моє! Звідки вона? Як?

— Юначе! Де ти? Чому мовчиш?

Сльози радості і любові застилають очі Святобора. Він простягає руки вгору, кричить, забувши про все:

— Дівчино моя, лебідонько! Чому ти тут? Тебе впіймають. Тікай!

— Мовчи, — суворо відказує голос Ружі. — Тут нікого нема. Всі пішли на похорон вождя. Я бачила твою неньку.

— Неньку? — вражено вигукнув Святобор.

— Еге ж. Помовч. Вона нагадує тобі про клятву… і благословляє тебе!

— О дівчино! — аж стогне юнак. — Спасибі тобі. Тільки як же я виберуся звідси?

— Мати дала мені Тоцю. Лови її, вона пролізе в діру. Хай риє землю біля ляди. Хутчій!

В отворі щось темніє. Теплий, м’який, пухнатий клубок падає на руки Святобора, лиже йому губи, ніс, щоки, лагідно вищить.

Тоця, люба лисичко! Допомагай у біді своєму старому другові, покажи своє вміння!

Святобор погладив лисицю по спині, підняв її до ляди, гребнув рукою, показуючи. Тоця зрозуміла, шалено загребла лапками. Вниз посипалася земля. Ще, ще! Ще трохи! Ось уже лисиця сама тримається в дірі. Вона важко хекає, але не припиняє роботи й на хвилю.

Святобор згортає землю докупи, втрамбовує, щоб вище піднятись, поглядає в діру.

— Ружа, ластівко, ти тут?

— Тут я, тут, мій соколе! Ще трохи, зажди, мій коханий!

Нарешті вгорі почулося радісне гавкання Тоці, через прориту нору в льох проник промінь тьмяного дня. Вниз просунувся меч, упав до ніг Святобора.

Юнак схопив зброю, намацав рукоять. Сильно забилося серце.

— Ружа! — крикнув він. — Це меч Києва! Як він потрапив до тебе?

— Голеся передала тобі… на щастя! Не говори, а допомагай рити знизу, якщо дістанеш!

— Дістану, ластівко!

Шалено риє мечем глину Святобор. Піт заливає йому обличчя, але спочивати не можна! Ось уже зіткнулися мечі згори і знизу. Широкий прохід готовий.

Мотузка впала донизу. Святобор оперезався нею, підтягнувся до отвору, проліз. Тримаючи меч у витягнутій руці, виповз на поверхню.

Блиснуло вгорі, гримнув грім. Святобора осліпило. А коли він розплющив очі, то відчув на своєму обличчі гарячі руки Ружі.

Схопився на ноги, обняв, притис до грудей дорогу рятівницю. Біля них крутилася в’юном Тоця, скакала у захваті на спину юнака.

— Ні хвилини більше! Біжімо! — прошепотіла Ружа. Схопившись за руки, вони кинулися до частоколу, проникли за дворище. Кущами пробралися до кручі, опустилися вниз до Славути.

Ружа витягнула з кущів човник, посадила наперед Тоцю, потім Святобора, відіпхнула благеньку посудину від берега. Висока хвиля підхопила їх, понесла вперед, до лівого берега…

А гроза лютувала все сильніше, закутувала землю мороком. Здалося, що тьмі тій не буде кінця-краю. Гнівно ревли темно-зелені хвилі Славути, несли до далекого моря вісті про страшні події, передавали їх прибережним лісам. Віковічні дерева хиталися під ударами грози, гули низькими голосами, ніби творили в тому сумовитому співі дивно-прекрасну легенду…

В широкій ямі-могилі лежить, склавши руки на грудях, Кий. Пишно хоронить його син-убивця, як хоронили найзнатніших яровитів. Сотні барил з медами і винами стоять поряд, дожидають бучної тризни. Та чи будуть пити кияни меди з руки зрадника? Чи будуть веселитися з того, що славетний вождь Кий пішов передчасно в країну предків, не залишивши після себе доброго вождя?

Ой невесела буде тризна! Непорушною німою стіною стоїть навколо юрма, не піднімає ніхто очей. Від жертовника Світовида лине сморід — то смажаться туші биків, принесених в жертву богам. Вітер пригинає дим до землі, котить його сувоями понад могилою. В натовпі переглядаються, хитають зловісно головами: Світовид не приймає жертви. Недарма він закрив лик свій грозовими хмарами, недарма глухо гуркочуть копита його коня поза обрієм!

Горидіда — жерця Яр-бога — нема сьогодні. Замість нього стовбичить біля ідола Світовида біснуватий жрець Орой, який зрідка з’являється в Києві, а більше пропадає десь в яругах, поза городищем, збираючи цілющі трави, молячись духам лісу і степу.

Обличчя Ратибора бліде, аж зелене. Він, не піднімаючи погляду, хрипко говорить найманцям-козарам:

— Починайте похорон.

Поряд з вождем поклали коштовні дари, бойову зброю, меди і їжу, щоб було чим Кию підтримати себе в краю Світовида, на новій дорозі.

Жалібно заіржав вороний кінь Кия під ножем Ороя, окропив землю біля мертвого господаря своєю кров’ю, важко впав. Буде на чому їздити старому вождю, бойовий кінь не залишить його в нових походах.

Наперед виступили копачі-могильники. Скоро над Києм виросте гостроверха могила і буде вона височіти довгі віки, заросте травою, нагадуватиме дальнім нащадкам про славне минуле їх предків.

Раптом в натовпі прокотився тривожний гомін. Ратибор підвів голову і скрикнув.

Від хоромів вождя тихо, як тінь, ішла дружина покійного Кия Голеся. Вона опустила очі, проходячи мимо козар, не озвалася словом до зрадливого сина. Зупинилася біля трупа мужа, відгорнула покривало, подивилася скорбно на дороге обличчя, а потім звела погляд на сина.

Юрба задрижала. Мертвотна блідість поповзла по обличчю Ратибора. І, ніби від страшного погляду матері, в небі хмари почорніли, опустилися нижче. Налетіла буря, закрутила пісок, листя дерев у сильному вихорі. Кривава блискавиця мигнула понад натовпом, прошиваючи багряною ниткою грізне небо.

— Будь ти проклятий, підлий вбивця батька! — пролунав над майданом дзвінкий голос матері. — Будь проклятий навіки!

Натовп зойкнув. Нема нічого страшнішого від прокляття матері. Ні хвороба, ні смерть, ні злигодні, ні будь-які небезпеки не злякають мужнього серця, все можна перебороти, від всього врятуватись. А від прокляття матері нема рятунку! Тепер буде жити Ратибор на землі вовкулакою — без благословення рідної крові, з тавром проклятого зрадника, і не буде йому спокою ні на цьому, ні на тому світі.

Аж почорнів син, простягнув руки до матері з жахом і благанням.

— Мамо!!!

Голеся навіть не глянула на нього. Схилилася до мужа, поцілувала, підняла сухі руки до ідола Світовида.

— Добрий Яр-боже! З’єднай мій дух з духом прекрасного мужа мого. Не залиш у нещасті свій народ!

Блиснув у її руках ніж — і ще раз скривавилось тіло вождя. На цей раз рідною кров’ю. Тихо, як підтята билинка, впала старенька жона рядом з Києм, з яким так довго ділила на землі радість і горе.

Ратибор занімів у відчаї. Над городищем прокотився грім. У юрбі пролунали крики жаху, прокляття:

— Зрадник, убивця! Вічно над тобою тяжітиме прокляття матері!

Ратибор зацькованим поглядом вовка обвів натовп, очі його налилися кров’ю. Звіряча лють сповнила груди, кулаки його стиснулися.

— Агей! Вірні воїни мої! Списами гоніть геть цю череду! Погані раби! Я вас примушу поважати мене — свого вождя!

Мов чорні круки, накинулися на беззбройних яровитів козари. До реву бурі домішалися зойки жінок, плач дітей, прокляття чоловіків.

Кияни розбігалася геть від могили Кия, де в світлі грози стояв, мов темний дух, тремтячи від злоби та страху, новий вождь Ратибор…

ГЛАВА ДЕВ’ЯТА

НА ВОВЧИХ СТЕЖКАХ

1

Чорні дні прийшли на землю яровитів. Такої ганьби, такої наруги ніколи не бачили люди. Вони знали, якою ціною Ратибор прийшов до влади, і це породило йому страшну славу в народі. Його ім’ям лякали

маленьких дітей, проклинали ворогів, його ім’ям висловлювали презирство і огиду.

Ратибор чув про це, і кожен його наказ дихав злобою та ненавистю. Він обклав яровитів такою даниною, якої не накладали ніколи навіть на переможених ворогів. Найманці-козари їздили по городищах і, загрожуючи карою, забирали у ремісників більшу частину їх виробів, а у рибалок, бджільників, хліборобів та мисливців — третю частину здобутку.

Запальні і юні яровити виступали проти нечуваного насильства. Та сміливців карали смертю.

А Ратибор і його чорні поплічники день і ніч бенкетували в хоромах, заливаючи медами свої озвірілі душі і страх перед майбутнім.

Народ ремствував. У Києві спалахнув бунт. Його очолив Мечибор — найстаріший дружинник. Та сили були нерівні. Гурт сміливців оточили в яру, над Славутою, вирубали шаблями половину, а інших полонили, зв’язавши ремінням.

На площі біля Світовида стратили старого Мечибора. П’яний і німий стояв попереду найманців Ратибор, не піднімаючи очей на того, хто учив його змалку тримати меч, хто своє довге життя віддав Києву та яровитам.

Біснуватий Орой, завиваючи диким голосом, роздував вогнище на жертовнику. В той день сталося таке, що навіть в козар серця завмерли від жаху.

Страченого Мечибора і ще трьох дружинників Ратибор призначив у жертву Світовиду. Облиті кров’ю трупи поклали на жертовник. Курище чаділо, дим чорною хвилею плив над землею, не здіймаючись до

ясноликого Яр-бога. Світовид не приймав страшної жертви, його очі дивилися на батьковбивцю грізно і суворо.

Навіть Горидід відмовився бути присутнім на такому ганьбищі. Розлючений Ратибор після вечірнього бенкету, ввалився до нього, потрясаючи мечем, закричав:

— Ти теж крутиш хвостом, духовиде! Сам штовхнув мене на страшну стежку, а тепер… в кущі?! Чому ти ховаєшся по закутках?.. Чому не станеш рядом зі мною… в усіх моїх ділах?..

Горидід підвівся назустріч Ратибору і зловісно прошепотів:

— Ти занадто далеко залітаєш, хлопчисько! Влада осліпила тебе! Ти не знаєш навіть того, що Святобор десь ховається в лісах і гуртує дружину!..

Ратибор аж захлинувся від несподіваної новини. Хміль покидав його, в свідомість заповзав страх.

— Ти брешеш, духовиде! — прохрипів він. — Мої вояки робили облави по всіх городищах, Святобора ніде нема… Його давно з’їли вовки!

— Не дури сам себе, — сухо обірвав його жрець. — І згадай, про що ми домовлялись раніше. Слугам Світовида належить половина твоєї долі. Але таку долю я не хочу ділити з тобою! Непевність, бенкети, розбій і ненависть яровитів! Треба творити свою дружину, щоб позбавитись найманців! А для цього… є один шлях!..

— Який? — з надією запитав Ратибор.

— Знищити Святобора і всіх, хто мріє про повстання!

— Я пошлю в нетрі дружину, я знищу всі кубла по вовчих стежках!

— Даремні слова! Всього козарського війська не вистачить для цього! Та вони й не підуть у болота, у ведмежі хащі! Ми зробимо інакше, Ратиборе… тихо, без крику і шуму…

— Що?

— Завтра мене в Києві не стане…

— Ти втікаєш?

— Дурню! Невже не розумієш? Яровити мусять думати, що Світовид і його жрець проти нового вождя… Второпав?

— Нібито, — прошепотів замислено Ратибор.

— Ну, а тепер сідай ближче і слухай… Треба заздалегідь домовитись про все…

А наступної ночі з майдану зник ідол Світовида. Кияни пошепки передавали з вуст в уста легенду, що буцім бачили сторожі на вежах, як сонцепромінний бог зійшов з гори до Славути і водою попрямував на лівий берег.

Вслід за тим щез духовид Горидід, захопивши з собою священного коня Яркона.

А Ратибор лютував. Він ще частіше бенкетував, а напившись, нападав на мирні городища, палив їх, ґвалтував молодих дівчат, а полонених продавав у рабство козарам і оградам. В окремих місцях спалахували короткі і жорстокі сутички, і тоді пливли безголові трупи по водах Славути до далекого синього моря.

День за днем, день за днем смерть і насильство крокували страшною ходою по городищах і дворищах вільного колись народу. Чорна тінь горя і запустіння лягла над землею яровитів. Люди вже навіть боялися розкрити вуста, сторонилися рідних і близьких. Везли до двору вождя свої нужденні врожаї чи здобич, а потім верталися додому до невеселих жінок та дітей, і прохали у богів допомоги, і запитували — чи відкриється коли-небудь для знедоленого народу дорога до волі?..

2

У Київ Лові, в глухих нетрях лісів, недалеко від Славути поселився Святобор з Ружею. Вони вибрали ту ж саму печеру, де жив колись дід-пустинник з ведмедем і Тоцею. Лисиця впізнала схованку, гасала довго по навколишніх лісах, і цілий вечір сиділа, тужливо скиглячи над запалою могилою давно померлого діда.

В кручі вирили собі землянки і втікачі-кияни, що не захотіли терпіти сваволі зрадника, а також старий батько Ружі — рибалка Корінь. Восени прибило до берега дуб з ідолом Світовида і непритомного Горидіда. Бога і старого жерця перенесли на галявину в хащах предковічного лісу, а ввечері духовид розповів утікачам про страшну смерть Мечибора, про неймовірне знущання батьковбивці.

— Пропаде наше плем’я, — понуро говорив жрець, розхитуючись в такт шуму віковічних дубів. — Старі вимруть, а нові яровити звикнуть до рабства… Так воно й піде, так буде без кінця…

Втікачі мовчали, придавлені горем, зловісними передчуттями, і язики полум’я котилися кривавими хвилями по суворих обличчях.

Минати дні. Святобор, переодягнувшись в лахміття, ходив по городищах, дивився, як його брат-зрадник сіє розруху і смерть навколо. Лють закипала в грудях юнака, сповнювала серце бажанням помсти, а потім змінялась почуттям безсилля.

Він повертався до печери в Київ Лові, лягав на ложе з моху і довгими годинами болісно роздумував.

Ружа тінню підходила до нього, сідала поруч, пестила плече, гладила буйне волосся.

— Важко, Святоборе?

— Горе, Ружо! Ех, якби був Глиця живий… Він би порадив, що робити!

Вони йшли до духовида Горидіда, питали поради. Але старий жрець мов здитинився. Він сміявся, втішав Святобора різними казочками.

— Щоб виплавити мідь, треба руду розтопити на вогні, щоб загартувати меч, треба розігріти сталь, щоб вивести плем’я на міцну і велику дорогу, треба провести його через горе і страждання!

— А якщо плем’я загине на цій дорозі? — дорікав жерцю Святобор.

— Значить, плем’я негодяще, в ньому нема здорового зерна. Хай гине таке плем’я!

— Дивні речі говориш ти, Горидіде!

— Поживеш — зрозумієш!

…І знову тягнуться довгі дні шукань, сумніву, розпачу. Клятва, дана батькові перед його смертю, не давала спокою Святобору. Минала осінь, золотими листками засівала землю. Разом з опалим листом відлітали в безнадійну далечінь останні мрії яровитів про вільне життя.

Суворо крокувала зима по берегах Славути, засипала важким покривалом снігу ліси, поля, городища. Ріка замерзла, затихла її гнівна пісня. Тепер вже ніхто не підіймав голосу проти жахливої сваволі батьковбивці…

Та ось прийшла весна. Задзюрчали веселі струмки, і в блакиті заспівали свої веснянки жайворонки. Славута напнув широкі груди, розірвав крижаний панцир, загримів невгамовну бунтівливу пісню.

І тоді в душі яровитів ніби ввірвався свіжий вітер. Він роздував попіл безнадії, і мрії про повернення втраченої волі воскресали в серцях мужніх колись людей. В м’язах могутніх рук грала сила, прохала меча чи списа, щоб вийти на смертний бій проти зрадника. Не було тільки кому об’єднати ту силу.

Погожого весняного ранку Святобор знову завітав у землянку до Горидіда. Жрець зустрів його на диво привітно, на обличчі духовида грав веселий усміх.

— З чим прийшов, юначе?

— Пора діяти, Горидіде! — сказав Святобор. — Сила рветься з грудей. Ти старіший, ти радив часто батьку в тяжкі години, думай, що робити тепер! Я піду хоч на край світу, аби тільки користь була з того! Клятва, яку я дав батькові, ятрить моє серце!

— Ти клявся перед Києм? — здивувався Горидід.

— Клявся, — сумно відповів Святобор. — А сам не знаю, як дотримати слова того! Ось чому я знову прийшов до тебе, духовиде!

Горидід підійшов до юнака, обняв його, ласкаво зазирнув у ясні очі.

— Вчасно прийшов ти, сину вождя!

Святобор переглянувся з Ружею, серце його схвильовано закалатало, на щоках заграв рум’янець.

— Ти повертаєш надію мені, Горидіде! Говори, говори, благаю…

— Не поспішай… Скажу, але не тепер. Слухай мене уважно. Чи готов ти лягти кістьми за яровитів, чи душа твоя чиста, коли ти говориш про свою любов до рідної землі?

— Як води Славути в сонячні дні, чисте моє сумління, Горидіде! Говори, не муч мене! Що треба робити?

— Запитаєш про це не мене, Святоборе! — урочисто проказав жрець, підіймаючи руки до ідола Волоса, що стояв у кутку землянки. — Через три дні буде свято пробудження духів землі і води. Будь того ранку з Ружею, яку ти вірно кохаєш, в долині духів, над Славутою… Бажання сердець, скріплених великим коханням, виконуються в цей день…

— Але ж туди ніхто не ходить, — прошепотів Святобор. — Всі бояться тої долини…

— З чистим серцем можна йти в долину духів, — суворо заперечив жрець. — При сході сонця зверніться до духа Славути, покровителя нашої землі, і запитайте поради в нього, де силу знайти, щоб повернути волю яровитам!..

Ружа підійшла до Святобора, очі її засяяли рішучістю і сміливістю. Вона схилила голову на його плече, майже прошепотіла в вухо:

— Я готова, мій муже…

Святобор міцно обняв її рукою, подивився в чорні, зволожені очі, потім звів погляд на Горидіда:

— Серця наші чисті, духовиде! Ми підемо в долину духів…

3

…А де ж Глиця? Де веселий, невтомний вояк і чарівник, штукар і жартівник? Чи, може, ліг він у нерівному бою з ворогами? Чи пропав безвісти в степах диких? Чи, може, випили його усміхнені очі стерв’ятники-ворони, а кості розтягли шакали по густих бур’янах?..

Ні, не вмер Глиця. Смерть його, видно, загулялася десь по далеких краях чи, може, боялася наблизитися до сміливого вояка, який ніколи не боявся її! Еге ж, це вже давно помічено, що смерть втікає від того, хто прямо дивиться їй в очі…

Отож і залишився живим Глиця в жорстокому бою над річкою Рубіжною. Його та ще двадцять уцілілих дружинників полонили козари і повели степами до хана Гароната…

Сподобався Гаронату розумний та вмілий яровит. Він вирізував з дерева смішні і веселі, фігурки, плів барвисті кошелі з лози, витісував з каменя ідолів козарських богів, які Гаронат наказував встановлювати на високих могилах як знак його влади над дикими степами, що тягнулися від лісів яровитів до земель огрів.

Незабаром Глицю було взято до шатра хана, де він мав прикрашати житло своїми виробами. Два вояки день і ніч стерегли Глицю, а по закінченні роботи вели до кошари і там замикали разом з іншими рабами.

Минала зима. В повітрі запахло весною. Глиця почав думати про втечу. Його непокоїли думки про Київ. Нічого не можна було взнати від козар, а хан вів розмови з іншоплемінними послами на самоті…

Та випадок допоміг Глиці.

На світанку його привели в шатро Гароната. Хан спав, гучно хропучи під оксамитовим балдахіном. Глиця сів у кутку докінчувати зображення шестирукого бога.

Раптом надворі почулися крики, до шатра заскочив начальник сторожі, голосно вигукнув:

— Посол з Києва до хана Гароната!

Охоронці хана схопилися з своїх місць, а Глиця тихо принишк за ідолом. Може, його не помітять, забудуть, і тоді можна буде почути вісті з рідного краю. Але хто ж це такий прискакав з Києва? Невже Кий помирився з хозарами?

З-під балдахіна з’явився Гаронат. Він сів на розшитих золотом килимах і кивнув головою. До шатра зайшов посол.

Глиця, про якого в гарячці забули, ледь не скрикнув. Київським послом був не хто інший як духовид Горидід. Він поклонився Гаронату, наблизився до нього.

Глиця не вірив своїм вухам. Перед ним виникли страшні образи зради Ратибора, смерті Кия, підступних дій Горидіда. Те, чого найбільше боявся Глиця, — сталося. Яровити роз’єднані, дружина обеззброєна. Святобор — десь у лісових нетрях…

Горидід просив ще вояків у Гароната. Він розповідав про свій план знищення сина вождя Святобора та втікачів, що гуртувалися по лісах. Хан, вислухавши посла Києва, дав наказ підготувати загін вершників для підмоги Ратибору. На честь духовида приготували багатий, ситий сніданок. Раби почали носити в шатро великі тарелі з паруючими шматками баранячого та кінського м’яса, але Горидід від їжі відмовився. Він хотів їхати назад негайно…

…Хан виїхав на полювання. Забутий всіма Глиця докінчував свою роботу в кутку шатра. Він розумів, що настав час діяти. День-два і буде пізно! Надвечір у Глиці визрів план. Він виждав, коли сторожа на хвильку вийшла з шатра, прудко прослизнув за балдахін Гароната…

4

Густа імла покотилася над степом, з боку яровитських лісів дув пронизливий весняний вітер, забирався під благеньку одежину вартових. Два козари, проклинаючи полонених та свою долю, походжали біля дверей кошари, били долонею об долоню, тупцювали, щоб хоч трохи розігнати кров.

Раптом один з них зупинився, неспокійно прислухався. Зупинився і другий, запитливо позирнув вузенькими очицями на товариша.

— Що таке?

— Чуєш, наче шкрябає з того боку?

— Здається…

— Треба подивитись. А то — втечуть яровитські пси, сконаєш на рогатині!..

— Іди поглянь!

Один з козар підбігцем рушив навкруг кошари, злякано скрикнув. Перед ним в темряві бовваніла висока постать. На її голові вирізнявся гостроверхий, хутряний убір хана Гароната. Володар? Вночі? Біля кошари рабів?

— Чому стоїш, блазню? — гримнув хан. — Хіба не бачиш, хто перед тобою?

Вартовий бебехнувся на землю від страху, простягнувся ниць.

— Встань! — лагідніше озвався Гаронат. — Відчини кошару, хочу подивитись на полонених…

Другий вартовий, почувши наказ володаря, миттю зняв засув, розчинив зі скрипом широкі ворота. В ту ж мить юрба полонених темним потоком ринула на козар, зім’яла їх. Не почулося навіть писку.

А постать Гароната зігнулася і промовила вже голосом Глиці;

— А тепер за мною! І щоб ні звуку я не чув. Захопіть зброю. Проберемось до гуртів — тоді ніхто нас не спіймає!

Довгий ланцюжок чорних постатей поповзом потягся в нічну імлу. Минуло небагато часу. І тоді вартові козари, які стерегли гурти коней, побачили, що по степу, до яровитських лісів, мчить великий загін вершників.

В темряві зчинився ґвалт. Запалили смолоскипи. В їх багровому сяйві вирізьбилася постать Гароната на передньому коні. Пролунав громовий голос, що змусив вартових покидати зброю і впасти на траву:

— Чого ґвалт зчинили, нікчеми?

Проте один з старіших козарських вояків добачив, що за Гаронатом мчить юрба обідраних полонених. Він збагнув, в чому справа. Серед ночі тривожно затрубив ріг. Біля шатра відповіли інші роги. Весь стан козар підхопився на ноги… Та було пізно. Загін втікачів шаленим галопом вирвався з кола сторожі і вихором помчав у рятівну пітьму…

Гей, вітре рідний — подих землі яровитської! Сповнюй груди вольних витязів, вдихни їм завзяття і незламність, неси їх на крилах своїх до коханого краю!..

5

Ще затемна прийшли в долину духів Святобор і Ружа. Крізь густющі хащі без стежини продиралися вони, попід шатами дубів, сосен і беріз, поміж буйними заростями папороті.

Долина лежала перед ними — чорна і страшна. Вона простяглася в’юнкою гадюкою аж до Славути. Знизу чувся моторошний сміх, хрипкі крики, дивний клекіт.

— Страшно? — прошепотів Святобор, тримаючи Ружу за руку.

— Ні! — рішуче відказала дружина. — Ходімо. Скоро — схід сонця…

Вони сміливо попрямували вниз, захищаючи обличчя від гілля зустрічних дерев. В гущавині лунав свист якогось гада, сумно скиглив вовк.

Далі. Далі. Крута яруга веде все глибше.

Терен дряпає руки, обдирає одежу, ноги плутаються в корінні дерев. Байдуже. Скоріше, Ружо, скоріше! Вже світає на небі, вже бліднуть зіроньки. Скоро заснуть вовкулаки, сичі і проснуться духи життя.

Земля дихає в передсвітанковій млі, напоює коріння дерев життєдайними соками. Як легко дихається і зовсім не боязко! Хто сказав, що духи страшні?

— Хутчій, Святоборе любий!

Стіна лісу змикається над головою. Вони вже на дні долини. Спереду хлюпає хвиля — сюди доходить вода Славути. Оце і є долина духів — тут вони вітають схід сонця, народження весни.

Вода іскриться рожевими метеликами, відбиває в собі темну гряду дерев. Тихо. Ні звуку. Вітер не колихне вітки, замовкла хвиля.

Грає ніжним багрянцем обрій, переливається барвами веселки. Зорі гаснуть. Парує земля, понад водою туман сплітається в дивовижні узори. І Святоборові та Ружі здається, що то народжуються перед сходом сонця, воскресають після довгого сну духи.

Яснішає довкола. Чіткішими стають обриси дерев. Похмура долина повеселішала. За стіною дерев блиснув краєчок сонця, сипонув барвистим дощем навкруги. Земля стрепенулась, заграла росяним убором, заспівала багатоголосу пісню хвали Світовиду-Яр-богу, батьку всього живого.

Святобор і Ружа стали на коліна, вклонилися сонцю.

— Благослови нас, Яр-боже, укріпи тіло, просвіти розум. Пошли нам силу, щоб вистояти в довгій борні!

Сонце мовчить, але яровити чують його гарячий подих, бачать, як під його пестливим промінням розпукуються бруньки на деревах, розквітають квіти, пробиваються з-під землі трави. Повертається Святобор до води, вдивляється в пасма туманів, простягає руки, пристрасно говорить, ніби вириваючи слова з глибини грудей:

— Славуто, батьку наш! З’явися в цей животворний день, допоможи в біді своєму народу…

Ружа стиснула руку коханого, гаряче зашепотіла, і слово те полинуло над тихими водами, відлунюючись по схилах долини:

— Дух живий безсмертного Славути! Де ти? Прийди! Допоможи в тяжкі для народу часи…

І ось обоє завмерли. Туман над водою згустився, побілів. Все ближче пливуть його казкові пасма, закутують яровитів непроглядним мороком. А з того мороку чується спокійний протяжний голос:

— Чого шукаєте, діти?

Від несподіванки Святобор і Ружа схопились на ноги. Туман ще згустився, і серед нього виникла постать старезного діда з сивою бородою до колін, в білій, до землі, одежі. Пронизливі очі його мерехтять, ніби хвиля Славути в бурхливу погоду, вони уважно і суворо оглядають людей.

— Ви кликали мене… Я прийшов, — знову озвалася постать. — Чого не вистачає тобі, юначе? Сили?

— Ні!

— Розуму?

— Ні!

— Може, сміливості?

— Ні, Славуто! Боягузом я ніколи не був. Та й не про себе я хочу говорити з тобою… Сили потрібно яровитам, сили, щоб скинути огидне ярмо з народу, щоб знищити зрадника-брата і його найманців! Дай пораду, дух Славути!..

Дід задумався, довго мовчав. Туман прокочувався мимо і часто здавалося, ніби він зникає, перетворюється в пару і колишеться під

промінням сонця. Нарешті, вуста його ворухнулися, почулися тихі слова, мов шелестіння леготу:

— Слухай духовида, вояку! Слухай духовида!

Святобор здригнувся, притиснув до себе Ружу.

Постать духа Славути розтанула в мороці, покотилася до води. Святобор простягнув руки вслід їй, закричав:

— Що це значить, діду? Чому ти не кажеш, що діяти?

— Питай богів своїх, питай Світовида, — почувся здалека голос. — А шлях твій лежить до полудня. Ввечері зірка ясна, червона, вказуватиме тобі шлях…

І ось… все затихло. Німує долина духів. Розходиться туман, синіє вгорі усміхнене небо.

Святобор переглянувся з Ружею, взяв її за руку. Не промовляючи й слова, пішли вони назад, несучи в серці нез’ясовне хвилювання і тривогу!

Гей, легковірні, гарячі серця, розтруєні зневірою! Не по нетрях ведмежих, не по стежках вовчих треба шукати силу, щоб здобути волю! Скиньте пелену обману з невгамовних душ, ясних очей, беріть зброю дзвінку в незламні руки! Куйте долю народу залізом і кров’ю, розумом і силою м’язів, піснями і муками, любов’ю до життя і ненавистю до сваволі!

Ніч втікає від сонця, насильник від витязя, тьма душі, страх сердець, безсилля розвіюються примарами перед ясним промінням великої, простої правди…

ГЛАВА ДЕСЯТА

ПІДСТУП

1

На широкій галявині — людно. Старезні дуби, високі сосни посхилялися довкола, перешіптуються про щось, дивуючись. Більше сотні яровитів зібралось посеред лісу. Всі мовчазні, урочисті.

В колі — ідол Світовида, що стояв колись в Києві. Перед ним — невеликий жертовник. Куриться з нього пахучий димок, жертва сьогодні — безкровна. Це мед лісовий, золоті колоски тогорічного жита.

Сонце сміється з ясного неба. Дим струмиться вгору, тане над вершинами дерев. Жертва приємна Яр-богу.

А яровити повільно кружляють меди і вина, передаючи один одному окуті бронзою і сріблом роги.

Нарешті з кола встає Святобор. Ой який могутній вояк виріс з нього за останній рік! Пробилися вуса, роздалися плечі. Вишита сорочка перехоплена широким ременем, на ремені — батьківський меч, меч Києва, на плечах — малинова тепла накидка.

В далеку дорогу зібрався Святобор, туди, куди котить хвилі свої старий Славута. Тому й сумно на галявині, тому й кружляють яровити меди, ніби на тризні.

Встав Горидід. Він один з старих киян залишився живим, йому й говорити напутнє слово. Але чому не дивиться він в очі Святобору, чому тремтять його старечі руки? Хіба не він посилає сина Кия до обрів, що займають степи за порогами? Після повернення Святобора з долини духів, жрець розповів юнаку, як його батько давно-давно передав

Горидіду знак, що свідчив про укладення дружби з обрами. То була фігурка мудрого птаха — сови. По тому знаку яровити або обри мусили йти на допомогу племені, що потрапило в біду. "Тільки в найтяжчих випадках посилайте цей знак дружньому хану", — попереджував Кий.

Горидід підняв фігурку сови вгору, голосно вигукнув:

— Той час настав, яровити! Нам потрібна поміч. Ось чому їде від нас син славетного Кия!..

Жрець передав Святобору сову, потім вийняв з-за пазухи чорну ладунку, надів на шию юнакові. Тихо мовив:

— Тут рідна земля. В ній піт, і кров, і сльози яровитів. Вона берегтиме тебе в дорозі…

Тонко плете незримі сіті Горидід. Сумом бринять його слова, сльози тремтять на старечих очах. А зворушений Святобор обіймає жерця, притискує до широких грудей:

— Спасибі, духовиде…

З юрми вийшов старий Корінь, поцілував Святобора.

— Прощай, синку. Наші серця і думи з тобою. Повертайся з другами… Хоч і билися ми з ними колись, ну а коли Кий домовився про дружбу — то ми слова не зламаємо! Скажи, що всяке буває! Сьогодні вони нам поможуть, а завтра ми станемо в пригоді! Яровити добра не забувають!..

— Скажу, батьку Корінь!..

Горидід зайшов до землянки, вивів звідти священного коня Яркона. Підійшов до Святобора, вклонився.

— Бери Яркона, сину.

— Що ти говориш, Горидіде? — здивувався Святобор. — Хіба можна їздити на коні Світовида?

— Можна, — тихо відповів жрець. — Яр-бог буде тобі супутником. Бери, не вагайся, тут не дістанеш іншого коня. Звіряйся на Яркона — він повезе тебе по вірній дорозі!..

Яркон, мов розуміючи слова жерця, підійшов до Святобора, легко дихнув йому в вухо, поклав голову на плече. Юнак розправив груди, глибоко вдихнув повітря, ясним поглядом обвів усіх.

— Іду, браття і товариші! Гуртуйте силу, ждіть друзів наших…

Коло яровитів розступилося. Святобор з Ярконом рушив до проходу. Ружа — мовчазна і бліда — йшла поряд. І коли вони вже сховалися за першими деревами, з-за жертовника долинуло тихе, як стогін, мов подих вітру, мов голос землі, зітхання юрми:

— Наше благословення з тобою, сину…

І ось вже нікого нема. Тільки люба Ружа йде поруч — засмучена, згорьована. Зупинилися вони на кручі над берегом Славути. Звідси видно було в густій імлі правобережні кручі, неосяжні луки, блакитні дзеркала озер і проток.

Святобор пригорнув жону до себе, заплющив очі. Прислухався, мов хотів почути стук її серця. Потім відхилився, довго дивився в чорні, захмарені очі, щоб назавжди понести з собою пам’ять про кохану.

— Святоборе, муже мій! Я не плачу — ти бачиш… Я буду ждати… А якщо смерть судилася тобі… ти все одно не вмреш… ти живеш в мені!

— Ружо!..

— Так, любий… ти живеш в мені. В тебе буде дитя. І якщо народиться син, я назву його, як звати батька його… Святобором.

— Спасибі тобі, кохана…

Святобор поцілував Ружу ув очі, потім вийняв меч і зрубав гілку верби.

— Для чого це, друже мій?

Він мовчки закопав гілку в землю, набрав у шолом води, полив.

— Приходь до цієї верби, дивись на неї. Доки вона зеленітиме — знай, що я живу і думаю про тебе. А осиплеться лист з неї — нема мене живого! Ну, та будемо сподіватися на краще…

Святобор скочив на коня, перехилився, ще раз міцно поцілував заплакані щоки Ружі. Вона хотіла щось сказати, та подих перехопило.

Заіржав кінь Світовида, з місця ринувся вскач, стелючись білим птахом понад лозами, понад бур’янами. Хмара куряви прослалася за ним. Менше, менше… Ось уже зовсім не видно. Тільки ще глухо стугонить земля, та луна, затихаючи, котиться в лісі. Ружа вернулася до землянки, впала на мох…

2

Отямилася від гавкання лисиці. Зірвалася з моху, подивилася на Тоцю. Невже козари? Ні, звірина наче радіє!..

Ружа схопила стріли, лук і вискочила з печери надвір. Її зустріли голоси весняного лісу, свіжий подих розбудженої землі, ясний промінь сонця.

Та хто це? Ружа насторожилася, приготувала стрілу. По стежині між віковими деревами поволі йшло кілька людей, одягнених в козарські кожухи. Спереду шкандибав високий, худорлявий дідок з палицею в руці. Лисиця побігла прямо до нього, стрибнула на груди, облизала обличчя.

Дідок зупинився, притиснув звірину до себе і заплакав.

Ружа знизала плечима. Що за дивина? Чому Тоця знає цього старця? Та ось чоловік ступив ще кілька кроків уперед, ввійшов у смугу світла. Ріденькі вуса, борідка, примружені очі в промінні зморщок.

Так часто Святобор розповідав Ружі про це обличчя! Невже…

— Глиця?! — радісно скрикнула жінка, обнімаючи прибулого. Вона заплакала нестримними гарячими сльозами і не соромилася їх. — Живий, здоровий, Глиця, батьку!..

— Еге ж, Глиця, дочко, — здивовано-радісно відповів чоловік, заспокоюючи Ружу. — Та звідки ж ти знаєш мене?

— Святобор розказував!..

— То ти жона його?

— Еге ж!

— Хороша! — відверто похвалив Глиця, цілуючи Ружу в щоку.

— Як же ви? Звідки?

— Втік з полону козарського. Разом з цими молодцями. Тут недалеко ще сотні дві дружинників. По городищах збирав, гуртував, до вас привів. Ще там ми почули, що трапилось в Києві, ну й гайда сюди!

Тоця скочила на землю, вигравши хвостом і озираючись, помчала до печери. Глиця засміявся.

— Еге, Тоця гостинніша за тебе, господине! Давай запрошуй до господи, бо ми голодні, як вовки! А чого ж це Святобор не виходить? Мені конче потрібно бачити його!..

— Святобора нема, — похнюпилася Ружа. — Він сьогодні поїхав…

— Куди? — передчуваючи щось лихе, прошепотів Глиця.

— На полудень. До обрів.

Глиця сплеснув руками, вдаривши ними об поли кожуха.

— Чого поніс його туди злий дух? За чим?

— Прохати допомоги! Горидід передав Святобору знак Кия, по якому хан обрів має послати яровитам дружину на поміч!

— О Яр-боже! — підняв руки до неба блідий Глиця. — Що за напасть на яровитів! Яке страшне злодійство! Та то ж підла брехня, Ружо! Обри ніколи не були друзями Києву, а Горидід робить все на руку Ратибору! Він послав Святобора на смерть!

Ружа захиталась, позеленіла. Вуста її ворушилися, але вона не промовляла й слова. Глиця підхопив її, влив до рота води.

— Веди нас до Горидіда, дочко! Тримайся! Може, ще пощастить врятувати Святобора!..

…Духовид лежав на землі горілиць. Ноги його були прив’язані до двох зігнутих донизу беріз, які притримувались кількома молодими яровитами. Коло суворих, гнівних дружинників оточувало зрадливого жерця. Над ним стояв Глиця і, приставивши меч до шиї, запитував:

— Для чого ти послав Святобора до обрів?

— Щоб позбутись його, — хрипів Горидід. — Всіх інших можна було б зневірити і віддати до рук Ратибора…

— Хтось буде чекати сина Кия на дорозі?

— Засада козар…

— Де?

— Біля гирла Рубіжної…

— Проклятий! — заскреготав зубами Глиця. — Ти тонко грав на молодому серці, довірливій душі! А ви, люди! Чого ждали? Кому підкорялися? Ворожі ноги топчуть рідну землю, а ви ховаєтесь по лісах. Сила яровитів у єднанні, а ви розпорошили її, замкнувши серця свої в шкаралупі страху і сумніву! Сором і ганьба Києву!..

Яровити похнюпили голови. Глиця одступив від розпростертого духовида, махнув рукою.

— Одпустіть його. Замкніть у землянці і стережіть. Його буде судити весь Київ, коли на майдані городища знову стоятиме Яр-бог!

Розгубленого зляканого Горидіда одв’язали від беріз і повели геть. Глиця підійшов до Ружі, поглянув їй в очі.

— Треба діяти, дочко. Веди мене скоріше туди, звідки вирушив муж твій…

— Що ти хочеш робити, Глице? — з надією запитала Ружа.

— Побачиш.

Глиця зупинився біля посадженої Святобором вербички, опустив Тоцю на землю. Потім він дістав з торби біля пояса шматок берести, надряпав на ній якийсь візерунок, прив’язав сувій до ошийника Тоці.

— Хай Тоця біжить за ним. Коней у нас тут нема, пішки Яркона не доженеш. Може, він зрозуміє. Я попереджую його про засаду і вказую, що треба вернути назад!

— О Глице, якби вдалося, — застогнала Ружа, ламаючи руки.

— Будемо сподіватись. Ну, Тоцю, біжи… Шукай по сліду Святобора… Послужи ще раз, вірна лисичко…

Тоця махнула пухнатим хвостом, потерлася об ноги Ружі, Глиці і, понюхавши сліди копит Яркона, побігла вздовж берега. Ось кущі заховали її, ось рудий клубочок вихором вимчався на галявину і зник за деревами. Ружа дивилася йому вслід і спраглими вустами шепотіла палку молитву Яр-богу…

3

Святобор наближався до Рубіжної. Над лісом спадала вечірня просинь. Між деревами багрянцем просвічувало небо.

Яркон похропував, повертав голову до вершника, ніби хотів щось сказати.

— Їсти захотів, коню? — ласкаво запитав Святобор, пестячи Яркону круту шию. Кінь Світовида тонко заіржав, вдарив копитом.

Яровит скочив на землю, пустив Яркона на траву. Той вдячно торкнувся м’якими губами до руки вершника і почав хрумати соковиту пашу.

Святобор сів на пеньку, витягнув з-за пазухи фігурку сови, вручену йому Горидідом, задумався. Скільки ще доведеться перебороти знегод і несподіванок, доки він вручить цей знак дружньому хану?

Раптом яровит насторожився. Недалеко в лісі почулися дивні звуки. Чи то собака, чи то лисиця! І ось на галявину вискочила руда звірина, вистрибом помчала прямо до Святобора. Юнак аж рот відкрив.

— Тоця! Як ти сюди потрапила?

Лисиця вискочила Святобору на руки, підставила шию. Юнак помітив нашийник, на ньому — сувій берести. Послання? Від кого? Чому навздогін?

Яровит похапливо розгорнув сувій. На бересті ножем було надряпано звивисту лінію, од неї ліворуч йшла інша, на тому перехресті зображено козарську шапку і меч. Еге! Та це русло Славути, а ліворуч — Рубіжна. Біля гирла намальована козарська шапка. Себто засада, вороги?! Хто ж попереджає його? Горидід? Він якось дізнався про небезпеку і послав Тоцю услід! Ну, спасибі й на тому! А що тут ще за риса? Вона йде вздовж Славути до полудня, не доходячи до Рубіжної,

обривається. Там хрестик. А потім риса повертає назад, над нею — стріла. Що таке? Вони хочуть, щоб він повернувся назад? Для чого? Тому, що тут засада ворожа? Горидід боїться, щоб Святобора не вбили? Пусте! Не можна тремтіти перед небезпекою! Раз вирішено — треба їхати до кінця!..

— Правда, Тоцю? — тихо обізвався Святобор, пестячи лисицю. — Ми обминемо ворогів, переберемося уплав Славутою, а козари нехай собі стоять за Рубіжною… Ні, ні, рідний краю! Я без сумніву йду назустріч небезпеці, я приведу тобі на допомогу дружніх вояків!..

Вперед, коню… Пора. Тепер вже ми поїдемо не прямо, а праворуч. Хащами, лозами, до берега Славути. Тільки тихо, не іржи, Ярконе, бо почують вороги — буде біда. Ген — засіяла червона зоря на полудень. Туди лежить наша дорога…

4

Спадає вечір. На небі загорається яскрава зірка. Вона переливається живим вогнем, тремтить, хвилює серце Святобора, мов погляд рідної матері, мов надія народу, душа його, його майбуття.

Вперед, священний коню! І вночі не до сну. Спати можна на ходу або вдень на обіді.

Інколи буря прокочується над лісом, над рікою. Тоді грізно ревуть хвилі, стогнуть, гнучись до землі, дерева, низько мчать чорні хмари, крешучи, в небі сліпучі вогні. І в громі грози Святобору вчувається стогін народу, регіт батьковбивці, благання сиріт і обездолених матерів.

І ще сильніше поспішає тоді Святобор, і несе його Яркон, мов біла блискавиця, вперед і вперед, де на обрії палає яскрава зірка…

5

Та ось прийшла біда.

Нежданo-негадано вихопилися з-за могили вершники, заревли дикими голосами. Не встиг Святобор витягти меча, як десятки арканів обплутали його. Дико заіржав Яркон, грудьми кинувся на низькорослих степових коненят, повалив двох на землю. Даремно!

Святобора зв’язали, стягнули на землю, кинули біля могили. Навкруг Яркона ходили, поплескували долонями по білосніжній шиї, задоволено поцмокували.

Святобор, опам’ятавшись, зиркав навколо. Кочівники сиділи довкола вогнища, щось жваво говорили незрозумілою мовою, кивали в його бік.

Святобор придивився. Та це ж, напевне, обри — жорстоке степове плем’я, яке колись довго володіло слов’янськими племенами. Яровити з вуст в уста передавали легенди-перекази про незвичайну силу обрів, їхню жорстокість. Але ж саме до них послав його духовид Горидід. Значить, треба сказати їм! Але як?

— Ей, обри! — крикнув з натугою Святобор.

Степові напасники дружно повернули обличчя до полоненого, здивовано насторожились. Один з них — чорнолиций велетень — підійшов до Святобора, жуючи великий маслак, схилився над ним.

— Чого тобі? — вишкіряючи зуби, запитав він по-яровитськи.

— Одпустіть мене. Розв’яжіть!

— А чому б то? — зловісно запитав обрин.

— Я їхав до вашого хана. Я посланець від Києва. У мене є знак.

— Знак? — здивувався обрин. — Покажи…

— Ось тут, за пазухою. Мене послано по допомогу. Духовид сказав, що обри — дружнє плем’я, що хан ваш домовлявся з Києм про допомогу в час небезпеки. Ця сова — знак…

Обрин оглянув насмішкувато сову, показав іншим обрам. Зареготався презирливо. Його регіт був підхоплений всім гуртом напасників. Пересміявшись, обрин-велетень сказав грізно:

— Дурний, легковірний яровите! Ніколи ми не укладали спілки ні з Києвом, ні з іншими племенами. Меч і власна рука — наші спільники! А духовид твій — просто брехун! Ну та то ваша справа — гризтися поміж собою! А наша — віддати тебе володарю нашому! Добрим рабом будеш!..

І обрин відійшов до вогнища, кинувши фігурку сови далеко в степові бур’яни.

Серце Святобора впало. Ось вона, правда! Як пізно він збагнув, куди його послав Горидід! Які тонкі ниті плів зрадник, доки не було Глиці — вірного порадника! Глиця! Чи не від нього було послання? Неодмінно від нього! Як він одразу не догадався? Святобор згадав, що вже не раз Глиця посилав такі послання на бересті. Там же був ясний і чіткий наказ — повернутись назад! А він не послухав. Злобна воля Горидіда засліпила його, повела назустріч смерті! А рідний край — над прірвою! І тоді, коли йому потрібна допомога батьківським мечем і твердою рукою — син вождя пішов у ворожі землі за химерою! О горе, ганьба йому!

Святобору не чекати пощади від обрів. В кращому випадку його продадуть козарам. Тоді прощай, рідний край, прощай, велика мета!

Хоч би поворухнутись! Неподалік Яркон, він скоса поглядає на господаря, тихо хропе. Здається, ніби священний кінь щось хоче сказати.

Зненацька вояк відчув чийсь дотик до своїх рук. Легенький, ніжний. Тріщить ремінь, послаблюються пута. Боже-Світовиде! Що це? Невже Тоця? Ну звичайно! Її не помітили обри, і тепер вона прийшла на поміч.

Лисиця хугко гризе реміння, пуга спадають одне за одним!

Обри регочуть, жеруть варене м’ясо, не звертають навіть уваги на полоненого. Хто може допомогти блідолицому чужинцю? Хто розв’яже такі пута, які не розірве і кінь?

А Святобор уже повзе до Яркона. Меч при ньому, припаси, лук — на сідлі. Вперед!

Мов стріла, метнувся на коня Святобор, різонув мечем повід, вдарив чобітьми під боки.

Заревли, завили обри, посхоплювались від багаття, кинулися до зброї.

Буревієм майнув білий кінь, заіржав радісно, вихором пронісся в пітьму, ламаючи високі бур’яни. Десятки вершників помчали навздогін, стріли засвистіли в нічному повітрі.

Даремно! Хіба наздогнати низькорослим коненятам невтомного Яркона? Хіба знайти в рятівній темряві серед неосяжного степу самотнього вершника?

Затихає гомін погоні. Бурхає в жилах схвильована кров. Поряд з конем гордо біжить Тоця, виграє хвостом, хитро поглядає вогниками очей на Святобора.

Витязь підхоплює звірятко із землі, вмощує на сідлі, гладить теплу, чутливу спину.

Спасибі тобі, Тоцю! Ти знову рятуєш мене, мій вірний друг, моя хороша лисичка!.. Назад, до Києва! Скоріше, скоріше!

Хай полини глушать чужі запахи, дурманять голову. Хай шепоче тирса, заколисує. Тільки зірка горить в небі, не спить, моргає застережливо. Будь уважним, витязю! Навколо вороги, навколо небезпека. Та кожна стежка веде нині Святобора до рідного краю, кожен крок наближає до священного Києва…

ГЛАВА ОДИНАДЦЯТА

СИНИ СВІТОВИДА

1

Горе і смерть, як і раніше, витали над землею яровитів. Затихли пісні по землянках, пошепки говорили люди поміж собою, ніби боялися, що посіпаки Ратибора почують їх.

Однак в народі знали, що в густих лісах над Славутою гуртуються бойові дружини. Туди йшли всі, хто не схилив голову перед сваволею.

Ружа, не спочиваючи, ходила від городища до городища, від землянки до землянки, говорила з яровитами, підтримувала в них віру в повернення волі, закликала молодих іти в ліси.

А коли поверталася в Київ Лов, її зустрічав Глиця. Він був душею і серцем лісових дружин, він, ніби незгасиме полум’я Світовида, горів день і ніч, передаючи той жар в інші серця, прискорюючи день повстання. Десь в глибині серця в нього жила-тліла надія, що повернеться з чужих країв Святобор, що очолить він могутні дружини

сміливців і поведе на бій з напасниками та їх господарем-батьковбивцею.

Через місяць після від’їзду Святобора в Ружі народився син. На сході сонця біля жертовника Світовида його назвали Святобором. Не батько, а старий вояк Глиця піднімав дитя на руках назустріч животворним променям Яр-бога, заповідаючи йому в спадщину неосяжну рідну землю.

Ружа ледь стримувала сльози, що підступали до очей. Вона в той день пішла — вже який раз — до Славути, сіла під заповітною вербичкою і гірко заплакала.

А вербичка потягнулась угору, розпустила зелені віти, роздалась на боки. Значить, Святобор живий, значить, він ходить по світу, шукає долі своєї або гниє в тяжкому рабстві, не може вернутися додому з-за тридесяти земель.

Ружа припадала до стовбурця вербички, цілувала ніжну кору, плакуче листя, прислухалася до шелесту віток, що говорили з вітром весняним, мов хотіла почути в тій розмові про любого мужа.

Де ти, коханий? В яких землях? Чи збагнув страшний обман проклятого жерця? Які дощі обмивають твої стежки, які трави дають тобі постіль для нічлігу? Якби знала — полетіла б до тебе ластівкою, обмила б закривавлені, побиті по кам’янистих дорогах, ноги твої гарячими сльозами, оберігала б сни твої…

Ой дух заповітної вербички! Скажи хоч слово — чи бачити мені ще пломенисті очі коханого, чи відчувати біля грудей стук гарячого серця?..

А дні летіли. Славута котив у сиву далеч могутні весняні води, поспішав у невідомі краї, мов хотів винести з хвилею своєю темні часи племені яровитів…

2

Святобор вирвався з чіпких рук обрянських, одірвався від погоні в густих заплавах над Славутою.

День і ніч їхав він на північ, відпочиваючи інколи короткі часинки. Нападали ще кілька разів на нього дикуни-кочівники, та Святобора рятували Яркон дужий і меч гострий. Бурею налітав яровит на розбійників степових, і падали підступні напасники під караючими ударами київського меча.

За місяць він доїхав до Рубіжної, переплив гирло річечки густими очеретами і в’їхав до рідного лісу. Спів птахів лунав весільним дзвоном у вухах витязя, повітря коханої землі, ніби цілюща рідина, вливалося в груди, серце калатало в передчутті радості і тривоги.

Надвечір Яркон зупинив шалений галоп і вискочив на високу піщану кручу над Славутою. Святобор зняв шолом, встав з коня, схвильовано витер сльозу з очей, припавши до землі, доторкнувся до неї спраглими вустами. Пестив огрубілими долонями листочки верби, шепотів у забутті слова привіту і вдячності.

— Жива ти, вербичко… Жива… Спасибі тобі… Для жони моєї берегла ти листя своє, віти свої, щоб знала кохана Ружа, що неушкоджений і здоровий вертає додому Святобор… Спасибі тобі!

Тоця нестямиться від радості. Вона почула запах знайомих лісів, вона несамовито гасає по хащах, вертається до Яркона, який жадібно втягує прохолодне славутинське повітря чутливими тремтливими ніздрями.

Ніч легким синім маревом пливе над землею. Пора, товариші, друзі мої. Вже недалеко домівка, а там Ружа кохана, товариші дорогі! Чи знають вони, що зрадник підлий живе серед них, чи, може, Ратибор

знищив схованки таємні, і тепер ніхто вже не підіймає голосу проти підлого насильника?

Нечутно ступає кінь поміж віковічними деревами, наближається до галявини Світовида. В темряві блимають вогники, чуються неясні голоси. Що там твориться? Тоця висунула голову з свого кошеля, прив’язаного до сідла, тривожно завуркотіла. Святобор зупинив Яркона.

Раптом з пітьми налетіли чорні постаті, схопили витязя і, не даючи йому змоги навіть крикнути, потягли до галявини.

— Козарина спіймали! — пролунало здалека.

— Ведіть сюди! — відповів голос,

Святобор аж стрепенувся від несподіванки. Чий то голос? Чому він такий знайомий, рідний? Такий голос має лише одна людина в світі. То ж Глиця!

— Глиця! Батьку! — закричав Святобор, вириваючись з міцних рук дружинників. Побіг, обняв, стискував його в залізних обіймах, плакав нестримно гарячими сльозами і не соромився їх. Плакав і Глиця, пестячи широку спину вояка, відступаючи назад і знову кидаючись йому в обійми.

— Гей, та ти сивий зовсім! — вражено крикнув Глиця, сплескуючи руками. — Яр-боже! Що це з тобою?

— Потім розповім! — сумно всміхнувся Святобор, оглядаючись. Тільки тепер він побачив, що на галявині Світовида стоять озброєні дружинники. Їх багато, сотні і сотні. Грізно наїжачилось військо рогатинами, біля поясів у дружинників важко звисають мечі. Звідки ці вояки, чиї вони?

— За два місяці зібрали таку силу, — гордо пояснює Глиця. — Ось бачиш, де треба шукати допомогу! Ну та не згадуймо про ганьбу минулого. Славні діла попереду!

— А Горидід? — не вгамовувався Святобор. — Чи не втік він?

— Сидить в землянці, — махнув рукою Глиця. — Жде свого часу!..

— А Ружа? Жива… чи, може…

Глиця важко зітхнув, прямо поглянув у очі витязю.

— Лихо сталося, Святоборе. Ружу з сином схопили посіпаки Ратибора… не догледіли ми…

— І що — вбили? — несамовито крикнув Святобор.

— Ні… Не вбили. Ратибор розіслав гінців по всіх городищах, і вони розголошують, що завтра Ружа і її дитина будуть принесені в жертву богам, якщо Глиця і втеклі дружинники не здадуться на ласку вождя…

— Проклятий!

— Еге ж! Тому й зібралися ми тепер, щоб вирішити, як бути!

— Батьку Глиця! Я йду зараз в Київ, я сповіщу, де треба, щоб виступали завтра, а ти поведеш дружину на приступ. Глиця! Невже ти не розумієш!..

— Розумію, — м’яко перервав його старий вояк. — І сам збирався рятувати Ружу. Вона дорога нам, як і тобі… Але коли так трапилося — хвала Світовиду! — що вернувся ти, то піду в Київ я. Не заважай, мовчи! Я одягнусь так, що й ти не впізнаєш. А тебе схоплять, як тільки з’явишся

в городищі. Второпав? А ти очолюй дружину і по сигналу веди на приступ. В яру, проти майдану Світовида, буде запалено вогонь. По тому знаку починаймо!..

Святобор зовсім очманів. Йому доручають дружину? Він має під своєю рукою таку велику силу! "О доле! Воістину ти кидаєш мене від смерті до щастя, прокладаючи мої дороги в дивовижних хащах життя!"

А Глиця піднявся на камінь біля Світовида і голосно крикнув, звертаючись до дружинників, що суворо завмерли суцільною стіною, прислухаючись до схвильованої розмови:

— Други! Яровити! Радість велика для нас! Повернувся з чужого краю син Кия Святобор. Над ним благословення старого славетного вождя і матері Голесі. Він очолить наші сили і поведе їх супроти зрадника!

Привітальний клич оглушив Святобора, сотні рук заколихалися в повітрі, і витязю здавалося, що то в темряві ворушиться багатоголова незборима істота — казкова, могутня. Та й справді незборима! Бо то народ, його безсмертна сила і снага, його невтомні руки і ясне серце…

До Святобора підвели Яркона. Він взявся за повід, заплющив очі. Чи не сниться? Знову розплющив. Прийшла жадана мить. Витязь легко скочив у сідло, витягнув з піхов батьківський меч — меч Києва. Високо підняв його над головою. Багрова стріла блиснула в темряві, ніби сувора рука розплати над батьковбивцею.

Святобор глибоко вдихнув повітря, і понад галявиною, лісовими хащами полинув гучний клич:

— В похід!!!

Луна підхопила довгождані слова і покотила їх радісно славутинською долиною, понад лозами, понад вирами, понад широкими лугами, понад нетрями, а потім насторожено, тривожно завмерла біля веж похмурого Києва…

3

Сонце встало цього дня ніби вмите ранковою росою. Воно усміхалося, вітало заквітчану землю, пестило золотими пальцями-променями кожну билинку і квітку.

Тільки Ружі було не до радощів. На київському майдані стояла вона, прив’язана до кам’яного мерзотного ідола козарського, призначена в жертву чужому богу. Не страшно Ружі вмирати, бо знає вона, що скоро прийде воля яровитам! А тільки жаль, що не побачить вона того світлого дня! А ще найбільше жаль малого Святобора, дитяти невинного, яке загине сьогодні від руки ката!

Найманці-вояки стіною стоять навколо жертовника, а навкруги — скільки оком кинь — яровити. Чому вони прийшли сюди? Невже їм приємно дивитися на муку жінки й дитяти? Невже серця їхні так зачерствіли, що не здригаються від злочину нечуваного?

Тиша страшна над майданом. Очі юрми опущені. На підвищення жертовника вийшов Ратибор, провів біснуватим поглядом понад головами. На ньому пишно розшита накидка, роззолочена шапка, подарована козарським ханом. Тільки щоки горять хворобливим вогнем та тремтять руки від безкінечного пияцтва.

— Повеління моє не виконали яровити! — закричав зловісним голосом Ратибор. — Глиця не з’явився донині, і бунтівні дружинники ще й досі ховаються по лісах. А тому в жертву богам вояків вірних моїх віддаю оцю жінку і дитину її!..

Юрма зашуміла, над майданом прокотився грізний подих ненависті. Ратибор потряс руками, захлинаючись від злоби, вигукнув:

— Замовкніть, погані раби! А то накажу я воякам своїм заткнути роти ваші рогатинами!

Натовп захвилювався, заворушився і викинув з себе високу постать. То був Глиця. Він розірвав коло козар, вибіг на підвищення, до зв’язаної Ружі і палко промовив:

— Ось я, прийшов по своїй волі, проклятий матір’ю чоловік! Відпусти невинну жінку і дитя!..

Ратибор, отямившись від здивування, схопився руками за живіт і зареготав. Страшним був той регіт в моторошній тиші. Він клекотів над майданом, бився в стіни городища, морозив кров у жилах жінок і дітей, гнівом сповнював душі чоловіків.

Пересміявшись, Ратибор насмішкувато крикнув:

— Гей, Глиця! Розсіяв ти мудрість свою по вовчих стежках! Невже ти вважав мене таким дурником, йдучи сюди! Невже ти думаєш, що я за твою нікчемну шкуру відпущу оцю жінку? Не бувати цьому! Ідол одержить подвійну жертву сьогодні!.. Гей, жрець! Починай!..

Орой, загугнявивши незрозумілу молитву, повільно рушив до Ружі і Глиці, тримаючи в руках маленький згорток з дитиною, а рядом з ним ішов козарський жрець, несучи священну чашу і ніж. Та ледве Орой наблизився до ідола, як Глиця вихопив з його рук маленького Святобора, поклав дитину на камінь біля Ружі, а потім, вирвавши з рук козара жертовний ніж, ударив ним жерця в серце. Орой упав, козар з криком кинувся вниз.

Все це сталося за невловиму мить. Ратибор дико закричав. Козарський стрій сколихнувся. Глиця зненацька відгорнув накидку, підняв над головою меч.

З його грудей вирвався крик. То був крик орла — знак до повстання.

І тоді сталося негадане. Над юрбою заблищали мечі, в козар полетіли стріли. Жінки і діти кинулися врозтіч. На майдані закипів жорстокий бій. Ратибор врізався на чорному коні в яровитську юрму і несамовито рубав братів своїх, божеволіючи від пролитої крові.

З яруги, над Славутою, покотив чорний дим. На вежах пролунали тривожні роги. В ворота городища влетіли бойові дружини повстанців, бурею покотили вони вулицями Києва, зминаючи в невблаганному потоці орди найманців-козар. Спереду дружинників, ніби пущена рукою Світовида стріла, мчав сміливо грізний Святобор, здіймаючи над головами ворогів батьківський караючий меч. Мов лоза, падають вороги під страшними ударами, бойові коні топчуть трупи найманців. Козари подаються, ось вони не витримують, і мізерні залишки їх скачуть до воріт, рятуючи своє життя. Ратибор покинутий напризволяще. Він безтямно дивиться, як тане під мечами яровитів його сила і міць. Сльози люті і відчаю ллються по зелених щоках, руки стискуються в безсилій ненависті.

— Гей, підійми меч, батьковбивця! — пролунав грізний голос.

Перед Ратибором — Святобор. Священним вогнем палають його очі, в руках — меч Києва.

— Колись ми змішали кров свою! — невблаганно веде річ молодший брат. — Тепер хай розсудить нас та кров! Батько і ненька хай стануть на боці правди!..

Дзвонять мечі. Коротким і страшним був двобій. То ж не тільки рука Святобора тримає меч Кия, то прокляття матері, дух батька, мука народу, страждання замучених — все вкладено в дзвінку, караючу сталь.

Мов блискавиця, впала криця на голову зрадника і розкраяла його навпіл. Заіржав чорний кінь жалібно, кинувся геть, а мертвий Ратибор гримнувся на камінь майдану.

А Святобор вже біжить по сходах до кам’яного ідола, розрізує пута, звільняє Ружу, цілує її. А рядом з ними кричить-заливається плачем малий Святобор. Батько бере його на руки, підіймає вгору, щасливо сміється.

— Кричи, синку! Кричи! Воля прийшла на землю яровитів!

— Воля! — реве юрма, і тисячі рук, ніби слаутинська хвиля, колишуться над майданом.

— Воля! — відгукуються лівобережні простори, і луна котиться понад полями, лісами, лугами, несучи радісну вість родам яровитів.

А Глиця вже протискувався крізь юрму до Святобора, витирав на ходу сльози щастя, стримував рукою шалений стук серця.

Співай, серце, співай! Воля усміхнулася яровитам! І в тому всьому є велика частка труда Глиці, його безсонних ночей, його мук, пристрасті, серця і душі.

На майдан дружинники несли статую Світовида, співаючи хвалу, встановлювали її на старе місце, розпалювали вогнище, а на нього розкладати багаті дари…

Глиця знав — ще тяжкі будуть в майбутті шляхи, ще багато мук і злигоднів витерплять сини Світовида, відбиваючи грудьми своїми навали напасників… Та все ж грядуще вже не страшило їх! Вони сміливо, відважно, нестримно підуть йому назустріч, проти бурі, проти невідомих небезпек, зберігаючи серед важких випробувань в серцях своїх частку животворного вогню батька свого — осяйного Яр-бога…

А Славута гримів урочисто-переможно, на гребені темно-синіх хвиль творив дивну легенду і ніс її в грядущі далекі віки, до своїх нащадків, розповідаючи високим горам про великий подвиг дітей своїх…